अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन

दिनांक २१/२२/२३/फेब्रुवारी २०२५ - नवी दिल्ली

अध्यक्षीय भाषण

डॉ. तारा भवाळकर

नमस्कार... दोन कमी शंभराव्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या साहित्यिक उत्सवानिमित्त आपण येथे जमलेलो आहोत. या संमेलनाचे उद्‌घाटक भारताचे सन्माननीय पंतप्रधान, संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष महाराष्ट्रातील जाणते नेते श्री. शरदचंद्रजी पवार, महाराष्ट्राचे सन्माननीय मुख्यमंत्री, भारतीय राजनीतिज्ञ... राजनीतिज्ञ हा शब्द मी जाणीवपूर्वक वापरत आहे. कारण हा छत्रपती शिवाजी महाराजांचा हा शब्द त्यांच्या 'आज्ञापत्र' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे लेखक रामचंद्रपंत अमात्य यांनी वापरलेला आहे. 'राजनीती' हा शब्द मला 'राजकारणी' या शब्दापेक्षा जास्त अन्वर्थक आणि अर्थवाही वाटतो. तर सर्व विचारधारांचे राजनीतिज्ञ, सरहद या संस्थेचे या संमेलनाचे साक्षेपी व्यवस्थापक संजय नहार आणि त्यांचे सहकारी, संमेलनाच्या विविध उपक्रमात सहभागी होणारे विविध वक्ते, विचारवंत, लेखक, कवी, कलावंत आणि मराठी मायबोलीवर मनापासून प्रेम करणाऱ्या माझ्या मित्र मैत्रिणींनो...

गेली ९७ वर्षे एखादा अपवाद सोडता दरवर्षी हा साहित्य उत्सव साजरा होत आलेला आहे. प्रारंभी ''ग्रंथकार संमेलन'' अशा नावाने हा सुरु झालेला साहित्य उत्सव, आपल्या विस्तृत कक्षांना सामावून घेणाऱ्या ''साहित्य संमेलन'' या अन्वर्थक नावाने आता साजरा होतो आहे. याचा सर्वांनाच

आनंद आहे. यंदाच्या संमेलनाची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये प्रारंभीच नोंदविणे मला आवश्यक वाटतं.

पहिली बाब म्हणजे हे संमेलन देशाच्या राजधानीत भरत आहे. याचे उद्घाटक देशाचे सन्माननीय पंतप्रधान आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून मराठी भाषकांची, साहित्यकांची, विचारवंतांची दीर्घकाळची खटपट आणि प्रयत्न फलद्रूप झालेले आहेत आणि शासनाकडून अभिजात दर्जा बहाल केल्याचा निर्णय जाहीर झाल्याबरोबर अक्षरश: दुसऱ्या दिवशी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाध्यक्षांची निवड आणि संमेलनाचे दिल्ली हे स्थळ जाहीर झाले आणि संमेलनाध्यक्ष म्हणून महाराष्ट्रातील साहित्य परिषदेच्या सर्व घटक संस्थांनी, मराठी साहित्य महामंडळाचे पदाधिकारी या सर्वांच्या वतीने महामंडळाच्या अध्यक्षा प्रा. उषाताई तांबे यांनी दूरध्वनीवरुन मला ही सुवार्ता साभिनंदन आणि साभिमान सांगितली. तसेच पाठोपाठ महामंडळाचे लेखी पत्र आले आणि सर्व घटक संस्थांचे अध्यक्ष, पदाधिकारी यांचे दूरध्वनीही आले. यासर्वांची आणि आपणा सर्व मराठी जनतेची मी कृतज्ञ आहे.

हे संमेलन ज्या ठिकाणी होत आहे, ते तालकटोरा ठिकाणही ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक अभिमानाची खूण आहे. प्राचीन काळापासून मराठी माणूस निरनिराळ्या कारणांनी अक्षरा: जगभर संचार करीत आलेला आहे. त्या तपशिलात न जाता तालकटोराबद्दल थोडक्यात बोलायचं झालं तर इ.स. १७३५ मध्ये राणोजी शिंदे आणि मल्हारराव होळकर या उमद्या मराठी लढवय्यांच्यासह बाजीराव पेशवे यांनी उत्तरेकडे मुघल प्रांतात चौथाई वसुलीसाठी स्वाऱ्या केल्या. दिल्लीवर आक्रमण केले. त्यावेळी बाजीराव आपल्या सैन्यासह तालकटोरा येथे छावणी टाकून राहिलेले होते. त्या तालकटोरा येथे हे मराठी संमेलन भरत आहे. दिल्ली आणि महाराष्ट्र यांच्या पौराणिक ऐतिहासिक काळापासून अक्षरा: आजपर्यंतच्या संबंधाचा समग्र इतिहास आमचे मित्र श्रीयुत संजय सोनावणे यांनी या संमेलनाच्या निमित्ताने ''महाराष्ट्र आणि दिल्ली ऐतिहासिक संबंधाचा आढावा'' लिहून ''सरहद'' या आयोजक संस्थेने हे पुस्तक प्रकशित केले आहे. जिज्ञासूंनी ते पुस्तक अवय पहावे.

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने महाराष्ट्राबाहेर फार कमी झालेली आहेत. त्यातही देशाच्या राजधानीत होणारे हे अवघे दुसरेच संमेलन आहे. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर जागतिक कीर्तीचे विद्वान आदरणीय लक्ष्मणशास्त्री जोशी, विश्वकोश या अद्वितीय प्रकल्पाचे संपादक, अनेक विद्वान्मान्य ग्रंथाचे लेखक, परंपरा आणि आधुनिकता यांचा सम्यक अभ्यास आणि विचार करणारे आणि स्पष्टपणे आणि परखडपणे तो मांडणारे लोकोत्तर विचारवंत आदरणीय लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ७० वर्षापूर्वी दिल्लीत झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. त्यावेळेचे भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु हे उद्‌घाटक होते आणि महाराष्ट्रातील केंद्रीय मंत्री मा. काकासाहेब गाडगीळ हे स्वागताध्यक्ष होते. यासर्वांचे याप्रसंगी सादर स्मरण होत आहे.

आजही भारताचे सन्माननीय पंतप्रधान उद्‌घाटक आहेत आणि महाराष्ट्रातील नेते शरदरावजी पवार हे स्वागताध्यक्ष आहेत. यानिमित्ताने माझ्या वैयक्तिक दोन आठवणी नोंदवाव्या वाटतात. मा. शरद पवारांच्या संपादकत्वाखाली ‘राष्ट्रवादी’ हे मुखपत्र काही वर्षांपूर्वी प्रकाशित होत होते. ते बरीच वर्षे माझ्याकडे येत असे. २०१३ च्या आसपास बहुधा ६ व्या वर्षीच्या एका अंकात राष्ट्रवादीचे त्यावेळचे कार्यकारी संपादक श्री. सुधीर भोंगळे यांनी पुणे विद्यापीठातल्या एका चर्चासत्रात माझं विवेचन ऐकून माझी एक मुलाखत राष्ट्रवादीमध्ये प्रकाशित केलेली होती. नंतर त्याचवर्षीच्या एका अंकात कुठेतरी बोलताना अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या संदर्भामध्ये या संमेलनाचे अध्यक्ष भावी काळात कोण कोण व्हावेत अशा पाच-सहा लोकांची नावे मा. शरदरावजी पवार यांनी घेतली होती त्यात माझं एक नाव होतं. ते आता विसरले असतील पण माझ्यासारख्या लहान व्यक्तीच्या दृष्टीनं ही आठवण मला महत्त्वाची वाटते आणि गंमतीशीर योगायोग म्हणजे आज मी अध्यक्ष आहे आणि शरदरावजी हे स्वागताध्यक्ष आहेत.

मराठी भाषेला अभिजात म्हणून शासन मान्यता मिळाली याचा सर्व मराठी भाषिकांप्रमाणे मलाही आनंद झाला. शासकीय दर्जा मिळाल्याने काही आर्थिक लाभ महाराष्ट्राला, मराठी लेखक, कवी, संशोधक आणि महाराष्ट्रातील साहित्यिक उपक्रम राबवणाऱ्या संस्थांना होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे

मराठी संस्थात्मक पातळीवर, विद्यापीठीय पातळीवर भरीव कार्य करेल आणि करावे अशी अपेक्षा आहेच. त्याची किती पूर्तता होते हे येणारा काळ ठरवील. अर्थात त्यासाठी मराठी जनांची सर्वतोपरी प्रयत्न करण्याची तयारी पाहिजे आणि ती अपेक्षा आहे. ही अपेक्षा बाळगत असताना काही धोक्याचे लाल बावटेही समोर फडकत आहेत. भाषा आणि संस्कृती या सजीव संस्था आहेत. भाषेचे चलन जोपर्यंत समाजात सर्वसामान्य माणसांच्या व्यवहारात, आचरणात ज्याप्रमाणात असेल त्याप्रमाणात भाषा विकासाची शक्यता असते. भाषेद्वारा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती होत असते, अर्थात मराठी संस्कृतीचे भवितव्यही भाषिक चलनी बांधलेले आहे. आता माझ्या वयाच्या जवळजवळ शतक पार करत असताना सामाजिक क्षेत्रात आणि विशेषत: शिक्षण क्षेत्रात सजगपणे दीर्घकाळ वावरणारी एक भारतीय व्यक्ती म्हणून मराठी भाषेच्या भवितव्याबद्दल मला साधार साशंकता वाटते. जो समाज उच्च शिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या काहीसा स्थिरस्थावर झालेला असतो, अशी ज्याची आकांक्षा सर्व स्तरावर जागतिकतेशी स्पर्धा करण्याची असते, तो अभिजनांचा एक महत्त्वाचा स्तर आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये, यंत्रयुगोत्तर काळामध्ये आणि विशेषत: आता तंत्र वैज्ञानिक युगाच्या काळामध्ये त्यांची संख्या चढती वाढती आहे. अशा काळात सर्वसामान्यांच्या मराठीचे काय होणार अशी शंका मनाला साधार भेडसावते आहे. कारण मराठीला जो अभिजात दर्जा मिळाला त्याच्यासाठी दीर्घकाळ प्रयत्न झाले, आमच्या आधुनिक विद्वानांनी त्याच्याबद्दल संशोधनात्मक अक्षरश: शेकडो पानी अहवाल सादर केले, पण त्याच्याआधी जवळजवळ मध्ययुगापासून आमच्या लेखक, कवींच्या मनामध्ये मराठीला हवा तो दर्जा मिळत नाही याबद्दल खंत असे. त्याच्यामध्ये आमचे संत, निरनिराळया पंथांचे आचार्य यांचा समावेश होता. म्हणजे ही इतकी जुनी गोष्ट आहे की, माझ्यामते सुरुवातीचे जे भक्तिपंथ होते, त्यांच्यामध्ये महानुभाव हा एक महत्त्वाचा भक्तिपंथ होता. त्याच्याही आधी सातवाहन राजाच्या काळामध्ये काही लेखन होत होते विशेषत: 'गाथासप्तशती' सारखे... आणि गाथासप्तशतीमधून सुद्धा जो मराठी व्यवहार आहे, मराठी जीवन आहे त्याचे अतिशय बारकाईने वर्णन केलेले होते. म्हणजे जात्यावरच्या ओव्या बायका म्हणत असत आणि शेतातली कामं करीत असत अशी वर्णने

गाथा सप्तशतीमध्ये केलेली आहेत. आज मी बऱ्याचवेळेला जात्यावरच्या ओव्या सांगते तेव्हा लोकांना आश्चर्य वाटतं पण त्याच्या आधीही जात्यावरची ओवी आहे म्हणजे जैन प्राकृतामध्ये बायका दळताना आणि कांडताना गाणी म्हणत होत्या याचे उल्लेख आहेत आणि त्याच्यामध्ये त्यांनी असं म्हटलेलं आहे की, जेव्हा कांडपिनी म्हणजे कांडप करणाऱ्या बायका, 'कांडपिनी, जई कुट्टीनी, विस्सरम् गायंती, तत हत हिदया, तुम किम् आकुली भवसि' याचा अर्थ हे माझ्या हृदया, ज्यावेळेला कांडपिनी अतिशय व्याकुळ स्वरामध्ये गाणी म्हणतात तेव्हा माझ्या हृदया तू का बरं व्याकुळ होतोस? याचा अर्थ बायका जी गाणी म्हणत होत्या श्रम करताना ती व्याकुळ करणारी गाणी होती. हे जैन प्राकृतामध्ये म्हटलेलं आहे म्हणजे आधुनिक मराठीची आधीची जी अवस्था आहे प्राकृताची त्यात आणि निरनिराळया प्राकृतामध्ये जैन प्राकृत आणि उद्योदन सुरीचे ग्रंथ हे महत्त्वाचे मानले जातात ही इतकी जुनी गोष्ट आहे.

महानुभाव वाङ्‌मयतर ज्ञानेश्वरांच्या आधी थोडा काळ आहे म्हणजे इसवी सनाच्या ११ व्या – १२ व्या शतकात ज्ञानेश्वर इसवी सनाच्या १३व्या शतकाच्या शेवटचे! आपण इतिहासाचा हा क्रम लक्षात घेतला पाहिजे. कारण हे काहीही लक्षात न घेता बऱ्याचवेळेला शेरेबाजी केली जाते आणि इतिहासाचा जो सगळा टप्पा आहे तो लक्षात घेऊन ज्याला तौलनिक म्हणता येईल त्या तौलनिक पद्धतीने केला पाहिजे. तर आमच्या महानुभाव पंथियांमधले जे नागदेवाचार्य होते व आचार्य चक्रधरांचे शिष्य होते. त्यांच्या काळामध्ये काही संस्कृत पंडितही होते, कारण प्रत्येक पंथामध्ये संस्कृत पंडित असतातच, आता आपल्या वारकरी पंथामध्येसुद्धा ज्ञानेश्वर महाराज आणि एकनाथ महाराज संस्कृतचे चांगले जाणकार होते, तसे महानुभाव पंथामध्येसुद्धा होते. आणि त्यावेळेला कावदेव नावाचा एक संस्कृतचा जाणकार होता, तो चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान जे महानुभव पंथाचे आचार्य होते ते तत्त्वज्ञात अतिशय रसाळपणे पण संस्कृतात सांगायला लागला, त्यावेळेला नागदेवाचार्यांनी सांगितले, 'नको गा कावादेया। तुमचा आस्मात्, कस्मात् नेणेचिगा। (तू हे जे काही आस्मात् कस्मात् संस्कृत बेलतोयेस ते आम्हाला कळत नाही.) येणे माझी म्हातारिया मराठीया नागवतील की। (कारण तू

जसं संस्कृत बोलायला लागला, तर सर्वसामान्य मराठी माणसं यांना ते समजणार नाही) 'म्हातारिया मराठीया' म्हणजे सर्वसामान्य मराठी माणसं, 'म्हातारा' हा शब्द वृद्ध या अर्थाने वापरला जात नव्हता, मी सुरुवातीलाच सांगितलं की, वयाचे मी जवळजवळ शतक पार करत आले माझ्या गावाकडे आणि अजूनही काही ठिकाणी ग्रामीण भागांमध्ये ज्येष्ठ व्यक्तींच्यासाठी 'म्हातारा' हा शब्द वापरला जातो म्हणजे माझी आई माझ्या धाकट्या भावाच्या वेळेला तो बाळ असताना आलेली होती गावाकडे, ती जेमतेम तीस एक वर्षाची असेल त्यावेळेला गावातले लोक विचारायचे, ''का गं तुझी म्हातारी आली का? म्हातारा काय म्हणतो?'' आता इतक्या लहान वयात कुणी कोणाला म्हातारी म्हातारा म्हणायला लागलं तर शहरातल्या लोकांना अपमान वाटेल, परंतु ही आमची बोलण्याची शैली आहे, हा मराठीचा व्यवहार आहे, ही मराठी जनांमध्ये चालत आलेली मराठी भाषा आहे तेव्हा 'माझी मराठीया नागवतील की, माझी म्हातारिया मराठी' या सर्वसामान्य माणसांसाठी हा म्हातारी हा शब्द होता, तर तो नागवतील, 'त्यांना काही कळणार नाही रे' आणि मग तुझ्या पांडित्याचा उपयोग काय आहे? सर्वसामान्य माणसापर्यंत जर ते पांडित्य पोहोचलं आणि त्याचा उपयोग झाला तर! म्हणून तुझ्या पांडित्याचा उपयोग व्हावा असं जर तुला वाटत असेल तर, ''श्रीचक्रधरे निरुपिली मराठी। तियेची पुसा।'', श्रीचक्रधरांनी जी मराठी सांगितली तिच्यातून तू बोल, काय तुला बोलायचे आहे ते, 'अस्मात् कस्मात्' मध्ये बोलू नको, म्हणजे आज जसं होतं जे स्वत:ला शहाणे समजणारे लोक, विद्वान समजणारे लोक एकदम इंग्रजीत फाड्फाड् सुरु करतात आणि फाड्फाड् इंग्रजीमध्ये बोलणं म्हणजे जणु काही आपली विद्वत्ता आणि आपली प्रतिष्ठा ही सिद्ध होते असं मानतात. एक टप्पा असा होता की तो मान संस्कृतला होता आणि इसवी सनाच्या ११-१२व्या-१३व्या शतकामध्ये ही परिस्थिती होती की, संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना करण्यामध्ये, बोलण्यामध्ये, वादविवाद करण्यामध्ये प्रतिष्ठा होती त्याप्रमाणे सर्वसामान्य माणसांना जर ते शहाणपण शिकायचं असेल तर सर्वसामान्य माणसांची जी भाषा आहे, बोलीभाषा जी आहे त्या बोलीभाषेमध्ये व्यवहार झाले पाहिजेत असा आग्रह त्यावेळच्या काही विद्वानांचा होता, जे विद्वान संस्कृतचे जाणकार

होते. ही सगळयात महत्त्वाची गोष्ट. आणि म्हणून त्यांनी सांगितले की हा व्यवहार सामान्य माणसांच्या भाषेमध्ये व्हावा. नाहीतर मग ज्ञानेश्वरांना मराठीमधून ती ज्ञानेश्वरी सांगायची गरज काय होती? ते संस्कृतामध्ये भाष्य करु शकले असते. इतर अनेकांनी भगवत्‌गीतेवर भाष्ये केली त्याप्रमाणे किंवा एकनाथ महाराजांनी 'भावार्थ रामायण' आणि 'एकनाथी भागवत' हे मराठीमध्ये काला रचले असते? ते संस्कृतमध्ये करु शकले असते परंतु एकनाथ महाराजांनी नुसतीच भागवताची रचना केली नाही, नुसतीच अभंगांची रचना केली नाही तर लोकशैलीमध्येही रचना केल्या. 'भारुड' म्हटलं की आपल्याला एकनाथ महाराजांचं भारुड आठवतं. भारुड करणारे जे पारंपारिक लोक कलावंत आहेत ते आजही प्रतिष्ठेचं म्हणून नाथांचं भारुड सादर करीत असतात. नाथांच्या भारूडामध्ये जी लकब आहे, जी शैली आहे म्हणजे अभिजात मराठीमध्ये बोलायचं झालं तर जो 'फ्लेवर' आहे, तो 'फ्लेवर' नाथांच्या भारुडामध्ये आहे. नाथांनी भारुडं रचली. संतांनी काय केलं, की जे आपल्या रचनेचे छंद आहेत ते छंद लोकपरंपरेतले छंद उचलले. ओवी हा लोकपरंपरेतला अतिशय सुगम आणि सोपा छंद आहे. जी ओघाओघात येते ती ओवी, बोलताबोलता येते ती ओवी, शब्द होता होता येते ती ओवी मग ती बाळाला झोपवायची असू दे, जात्यावरची असू दे, सडा सारवण करायच्या बायकांच्या ओव्या असू दे किंवा एकनाथ महाराजांची ओवी वेगळी, ज्ञानेश्वर महाराजांची ओवी वेगळी, त्याला निरनिराळी नावे दिली. मग त्याचं वर्गीकरण केलं की काही साडे तीन चरणी, साडे चार चरणी, पाच चरणी, तीन चरणी, अडीच चरणी वगैरे...परंतु ही ओवीच. आणि सर्व संतांनी ओवी या छंदामध्ये रचना केली. आपण अभंग अभंग म्हणतो तो अभंग म्हणजे तरी काय, तीन ओव्यांचा एक तुकडा की ज्याच्यामध्ये एक विचार, एकच भावना व्यक्त केलेली असते म्हणजे तो सहा चरणी अभंग झाला. चार ओव्यांच्यामध्ये जर रचना झाली तर तो आठ ओळीमधला तो एक अभंग. तेव्हा संतांनी ज्या रचना केल्या त्या लोकशैलीमध्ये केल्या कारण त्या सामान्य शैली आहेत. अक्षरगणवृत्ताच्या गोंधळामध्ये ते पडले नाहीत. कारण ती पंडिती परंपरा ही वेगळी आणि लोकपरंपरा ही वेगळी परंपरा आहे आपल्याकडे. एकाच वेळेला पंडिती

परंपराही चालू आहे आणि लोकपरंपराही चालू आहे आणि ज्यांना आपण विद्वान मंडळी म्हणतो ती एकनाथ महाराजांच्या सारखी आणि ज्ञानेश्वर महाराजांच्या सारखे ही सर्वसामान्य माणसांच्या बोलीमध्ये भाषेमध्ये रचना करत होती. म्हणून आपल्याकडे आजही म्हटलं जातं की, ज्ञानेश्वरांनी प्राकृतमध्ये ज्ञानेश्वरी सांगितली. आपण त्याला 'जुनी मराठी' म्हणतो, त्या जुन्या मराठीला 'प्राकृत' मराठी म्हटलेलं आहे आणि मराठी भाषेचा जो आपण अभ्यास करत असतो महाविद्यालयामध्ये तिथे मराठी भाषा का निर्माण झाली त्याचे टप्पे सांगितलेले असतात. की ती संस्कृतमधून अपभ्रष्ट भाषा निर्माण झाल्या मग त्याच्यातनं प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या मग निरनिराळ्या प्राकृतामधून निरनिराळया आधुनिक बोली निर्माण झाल्या आणि मग भारतामध्ये ज्या प्राकृत बोली होत्या त्याच्यामध्ये महाराष्ट्री ही प्राकृत आहे, शौरसेनी प्राकृत आहे, मगधी आहे, अवधी आहे. अवधी आणि मगधी मधून उत्तरेकडच्या संतांनी रचना केलेली आहे. कबीरदासजींनी आणि मलूकदासजींनी आणि आपल्याकडच्या संतांनी अलीकडच्या या छंदामध्ये रचना केलेली आहे. ओवी, अभंग या छंदामध्ये रचना केलेली आहे. तर ही लोकपरंपरेमध्ये असलेले छंद हे संतांनी वापरलेले आहेत आणि त्याला प्राकृत म्हटलेलं आहे. इतकच नव्हे तर मी जे म्हटलं की गेली अनेक वर्षे या भाषेला उच्चस्तरीयांनी मान द्यावा अशाप्रकारची मागणी अप्रत्यक्षपणे या सगळ्या संतांनी केलीये, त्याला 'अभिजात भाषेचा दर्जा' वगैरे असं काही म्हटलेलं नाहीये परंतु पंडितांनी तिला जर डावललेलं असेल तर तिला तो सन्मान मिळावा आाळ मागणी सर्वांनी केली आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांची वचनं आता आपण वारंवार सांगतो की – 'अमृततेही पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन।।' इतकेच कशाला एकनाथ महाराजांनी म्हटलेलं आहे, ''संस्कृत भाषा देवे केली। प्राकृत काय चोरापासूना आली।।'' ती काय चोरांनी केली, ती देवांनीच केलेली आहे ना! ''संस्कृत भाषा गोड वाणी'' तिला आम्ही नावं नाही ठेवत. तिला आम्ही हलकी नाही मानत. ती गोड आहे, चांगली आहे. 'संस्कृत भाषा गोड वाणी, जैसे खोल आडातील पाणी। परि ते दोर पात्रावाचूनी आक्त जना केवि मिळे।' सर्व सामान्य माणसांना ते कठीण आहे, ते सुगम करुन सांगितले

पाहिजे, ते कसे मिळेल? तर मराठीतून ! फार कशाला, परदी लोक ज्यावेळेला भारतामध्ये आले आणि भारतामधल्या सामान्य माणसांच्यामध्ये त्यांना काय त्यांच्या विचारांचा प्रसार करायचा असेल, भले धर्माचाही प्रचार करायचा असेल पण त्यांना सामान्यांची मराठी शिकणे भाग पडले.

गोव्यामध्ये पोर्तुगीज आले आणि तेथे फादर स्टीफन्सन सारखा माणूस आला आणि मग तो ज्ञानेश्वरीच्या शैलीमध्ये मराठीचं वर्णन करु लागला. ''जैसी पुस्पामाजी पुस्प मोगरी। की परिमळांमाजी कस्तुरी, तैसी भासामांजी, साजिरी भासा मराठी।।'' असं एक ख्रिचन धर्मगुरु म्हणतो, पोर्तुगालमधून आलेला आणि त्यांनी ते मराठीचं जसं सगळं वर्णन केलेलं आहे ते फार महत्त्वाचं आहे. आमच्याकडचे लोक मग नंतर धर्मांतर करुन ख्रिस्ती झाले, पण ख्रिस्ती झाल्यानंतरसुद्धा त्यांनी ख्रिस्तांच्यामध्ये नेलं काय? तर पुन्हा मराठी लोकशैली नेली. म्हणजे रेव्हरंड नारायण वामन टिळक हे ख्रिस्ती झाले आणि त्या मंदिरांमध्ये म्हणजे चर्च म्हणतात ती मंदिरं त्या चर्चमध्ये त्यांनी मराठीतून भजनं आणि कीर्तनं सुरु केली. म्हणजे येशू ख्रिस्तावरच्या कथा त्यांनी कीर्तनशैलीत सांगायला सुरुवात केली. आपल्याकडे राम-कृष्णांच्या कथा कीर्तनकार सांगतात त्याप्रमाणे! त्यांनी 'ख्रिस्तपुराण' ही लिहिलं. त्यामुळे ही जी देवाण-घेवाण आहे. परभाषिकीं देवाण-घेवाण, परधर्मीयांशी देवाण-घेवाण ज्यावेळेस झाली त्यावेळेला सगळ्यांना इथल्या देशी भाषेचा आश्रय घेणं भाग पडलं. कारण सर्वसामान्य माणसांच्यापर्यंत पोहाचायचं असेल तर त्यांना हे भाषेद्वारे करणे आवश्यक होतं आणि त्यामुळे महाराष्ट्रामध्ये किंवा भारतामध्ये ज्यावेळेला यंत्रयुग आलं युरोपीयन लोकांनी आणलं, छपाईची यंत्रं आणली त्यावेळेला मराठीतले अतिशय महत्त्वाचे ग्रंथ या युरोपीयन मंडळींनी प्रथम छापले. मराठीतलं पहिलं व्याकरण हे मिशनऱ्यांनी छापलं, मराठीतला बृहद्‌कोश मोल्सवर्थचा हा युरोपीयन लोकांनी मराठीत छापला. त्यामुळे नुसता फादर स्टीफन्सन ओव्यांतून कौतुक करुन थांबला नाही तर मराठी मनांच्यामधे जर जागा करायची असली तर त्या भाषेच्या माध्यमातून गेलं पाहिजे याचं भान या सगळ्यांना होतं. फार कशाला आपल्याकडचे जे युरोपीयन गव्हर्नर आले आणि त्याच्यापेक्षा कलेक्टर त्या भागातले तर त्या कलेक्टरांना त्या त्या प्रदेशातली भाषा शिकणं हे अनिवार्य

होतं. आणि त्यांनी त्या त्या प्रदेशातल्या भाषा शिकून, तिथली जी स्थानिक माहिती होती, त्या स्थानिक भाषेमध्ये ती माहिती एकत्र करुन छापायला सुरुवात केले. गॅझेटीयर असं म्हणतात त्याला आणि या युरोपीयन मंडळींच्या काळात सगळ्या प्रांतातल्या कलेक्टरनी ही गॅझेट्स अतिशय चांगल्यारीतीने केली. मी ज्यावेळेला सबंध भारतभर हिंडले, लोककलांचा अभ्यास करण्यासाठी तेव्हा त्या त्या ठिकाणी मला जर सगळ्यात मोठी मदत कुठली झाली असेल तर त्या त्या ठिकाणच्या गॅझेटची मदत झाली. आज ती गॅझेट्स तेवढ्या साक्षेपाने छापली जातात की नाही, मला माहिती नाही परंतु त्याकाळात त्या कलेक्टरच्या अखत्यारीमध्ये जो भूप्रदेश असेल त्या प्रदातलं गावन्गाव, तिथली मंदिरं, तिथले उत्सव ते कुठल्या काळात होतात, काय होतात, तिथल्या प्रमुख जाती जमाती कुठल्या, त्या चालीरीती रुढी कशा आहेत त्या सगळयांच्या नोंदी या मंडळींनी केल्या आणि त्या सामान्य माणसाच्या जीवनातल्या नोंदी आहेत. ही सगळयात महत्त्वाची गोष्ट आहे. त्यामुळे आपल्याच देशामध्ये जर आपलं काय असेल हे शोधायचं असेल तर मला या गॅझेट्सची मदत खूप मोठया प्रमाणावर त्या काळामध्ये झाली आणि आजही कदाचित होत असेल मला माहीत नाही. आपल्या देशातल्या विविध भाषेतील लोककथा व लोकगीतांची संकलने प्रथम युरोपीयन लोकांनी केली. पुढे दुर्गाबाई भागवतांनी त्यांची मराठीत भाषांतरे केली. त्याआधी संस्कृतमध्ये लोककथांची संकलने होती. कथासरित्सागर किंवा हितोपदेश इ. तर हा जो सगळा व्याप आहे, भाषेचा.. ती भाषेची देवाण-घेवाण जी आहे ती देवाण-घेवाण एकारलेपध्दतीने होत नाही, उभयपक्षी त्याच्यासाठी एक तयारी असावी लागते आणि मग ती तुमची प्रांत, धर्म याच्या पलीकडे असते. आणि म्हणून आजही ज्याला आपण सीमाप्रदेश सीमाप्रदेश म्हणतो, ते कुठलेही सीमाप्रदेश घ्या, त्या सीमाप्रदेशातली जी भाषा असते, नुसतीच भाषा नाही समग्र संस्कृती तिची संमिश्रता असते. ता सीमाप्रदेशात दिसते. कारण आता पुन्हा संस्कृती म्हणजे काय तर संस्कृती ही कुणीतरी एका धर्मगुरूंने किंवा एखाद्या विद्वानांने सांगितली आणि मग ती प्रसारित झाली अशी होत नाही. ही एक नैसर्गिक, जैविक प्रक्रिया आहे भाषेसारखीच. माणूस जेव्हा केव्हा जन्माला आला असेल विश्वामध्ये तेव्हापासून तो आपल्या भोवतालच्या

वातावरणातून बऱ्याच गोष्टी शिकत आला आहे. चाली, रीती, रुढी या तिथल्या निसर्गांने त्याला शिकवल्या आणि त्याच्या गरजांनी, हवामानांने शिकवल्या, हे सगळं निसर्ग माणसाकडून करुन घेत आलेला आहे आणि माणूस त्या निसर्गाला सादप्रतिसाद देत, आला आहे. त्याच्या ज्या भावना निर्माण झाल्या, त्याच्या श्रध्दा निर्माण झाल्या, त्याचे आचरण निर्माण झाले, त्याची घरे निर्माण झाली, त्याचं बोलणं निर्माण झालं, त्याच्या देवता निर्माण झाल्या, अन्न निर्माण झालं हे तिथल्या निसर्गांनी घडवून आणलं आणि याला आपण म्हणतो ही संस्कृती. ही आदिवासींची संस्कृती, ही अमक्याची संस्कृती, तमक्याची संस्कृती, आता आदिवासींची संस्कृती म्हणजे काय? त्या काळामध्ये जो भूगोल होता, त्यांच्या भोवताली, त्या भूगोलाने त्यांच्याकडून हे सगळं करुन घेतलं. खायचं काय? निसर्ग देईल ते. घरं कशी बांधायची? निसर्गाने त्या भागामध्ये जी साधनं उत्पन्न केली असतील ती घेऊन म्हणून माणसाला पहिल्यांदा झोपडी बांधायचंही ज्ञान नव्हतं, तो तयार गुहेमध्ये रहायला लागला नंतर झोपडी बांधायला लागला. चिमण्यांची घरटी पाहून, निसर्गानी त्याला शिकवलं, माणसाला. याला आपण म्हणतो मानववंशशास्त्र. (Anthropology) मानववंश जन्माला आल्यापासून ते आजपर्यंत जी स्थित्यंतरे झाली जी निसर्गानी आणि भोवतालच्या वातावरणांने झाली, मग नंतरच्या काळामध्ये निरनिराळया संस्कृतींच्या लोकांच्या सरमिसळीमुळे झाली, देवाण–घेवाणीमुळे झाली ही Anthropology... हे मानववंशशास्त्र. माणसाच्या वंशाने हे सगळं निर्माण केलं, स्वीकारलं काही गोष्टी नाकारल्याही. काळाच्या ओघामध्ये काही गोष्टी अनावश्यक वाटायला लागतात, काही गोष्टीत सुधारणा करावीशी वाटते. काही गोष्टी एकदम सोडून द्याव्या वाटतात, काही थोडसं परिवर्तन करुन मग त्या वापराव्याशा वाटतात या सगळयाचा जो इतिहास आहे हा माणसाचा इतिहास आहे. ज्याला आपण समाजशास्त्र म्हणतो. हा समाज माणसाचा कसा घडत आला तर निसर्ग, माणूस आणि ''मी आणि माझ्या भोवतालचं जग'', यांच्यामधला जो नातेसंबंध आहेत त्याच्यातून हे मानववंश, समाजशास्त्र त्याच्या पाठीमागचं माणसाचे मन आणि मग त्याच्या श्रध्दा असतील, त्याच्या देवदवता असतील, त्याच्या भावभावना असतील, त्याच्या संवेदना असतील या सगळया देवाण–

घेवाणीतून माणूस घडत आलेला आहे आणि त्याला आपण संस्कृती म्हणतो. आमच्या संस्कृतीत असं आहे अन् तुमच्या संस्कृतीत तसं आहे. अहो साधी गोष्ट आहे, घाटावरचा गणपती आला की त्याला गूळ खोबयाचा नैवेद्य चालतो किंवा गूळ खोबऱ्याचा मोदक चालतो आणि कोकणामधल्या गणपतीला ओल्या नारळाचा मोदक चालतो हे कुणी शिकवलं, हे काय गणपतीनं सांगितलं, हे तिथल्या निसर्गाने सांगितलं. कारण कोकणामध्ये नारळं विपुल आहेत, कोरडं खोबरं कोरडं होईपर्यंत शिल्लकच राहत नाही तोपर्यंतच संपून जातं. इथे घाटावर ओलं खोबरं ही मिळणं मुकील गोष्ट काल परवापर्यंत होती. आता व्यापाराच्या सोयी झाल्यामुळे कुठेही काहीही मिळतं, जगाच्या पाठीवर, अगदी यूरोपमध्ये आणि अमेरिकेमधल्या पटेलच्या दुकानातसुद्धा ओलं खोबरं मिळतं. जे सगळं व्यापारानंतर झालं, देवाण-घेवाणीनंतर सुरु झालेलं आहे. परंतु क्रमाक्रमाने माणसाचा जो विकास होत गेला त्यात खाणं-पिणं, रहाणं, कपडे लत्ते सगळं आलं. माणसाने कपडे कुठले वापरावेत, हे तिथला निसर्ग ठरवतो. तुम्ही नाही ठरवू शकत काय करायचं ते. थंडी कडकडीत पडली की, तुम्ही काय असेल ते पांघरता, जनावराचं कातडंसुध्दा पांघरता आणि जर उकडायला लागलं तर उघडेबंब राहता, हेसुद्धा निसर्ग ठरवतो. मग हे यंत्रतंत्र युग आलं त्यातून निरनिराळी वस्त्रं निर्माण झाली वगैरे वगैरे, फॅशन वगैरे आल्या परंतु निसर्गाने आम्हाला मुलतः जगायला शिकवलं आहे आणि तो प्रवास आजपर्यंत चाललेला आहे म्हणून याला लोकसंस्कृती म्हणायचं आणि हा जो धर्म आहे त्याला मी 'लोकधर्म' असे म्हणते. सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनामध्ये आजतागायत आजसुद्धा जो प्रचलित आहे तो 'लोकधर्म' जास्त आले. त्याला तुम्ही कुठलातरी शिक्का मारा. हिंदु, मुस्लीम, ख्रिचन वगैरे तुम्ही काहीही मारा परंतु लोकांच्या जगण्यातून ते आपोआप निर्माण झालेलं आहे, तो 'लोकधर्म' आहे आणि म्हणून मग तुम्हाला असं दिसेल की, रुढार्थाने इथला धर्म जरी बदलला आणि भौगोलिक परिस्थिती तीच असली तरी चालीरीती, रुढीच्यामध्ये फारसा फरक पडत नाही आणि म्हणून धर्मांतर करुनसुद्धा संस्कृत्यंतर होतच असं नाही. मी जे सारखं सांगते की, ८५ वर्षाचं माझं आयुष्य नुसती जगले नाही, लहानपणापासून मी विविध अनुभव घेत आले. माझ्या सुदैवाने

वडीलांची बदलीची नोकरी असल्याने मला खूप निरनिराळया ठिकाणी राहण्याची संधी मिळाली. मला मित्रमैत्रिणी खूप निरनिराळया जाती धर्माचे मिळाले, मुंबईसारख्या ठिकाणी रेल्वेच्या चाळीमध्ये राहत असताना मला ख्रिचन मित्रमैत्रिणी पण होते, मुसलमान मित्रमैत्रिणी पण होते आणि भारतीय सर्व जातीधर्माचे होते आणि मग घरामधून काही विरोध वगैरे व्हायचे, पण माझ्यामध्ये जरा जन्मजात बंडखोरी असल्यामुळे असेल मी या सगळयामध्ये मिसळून असायची. मी जे म्हटलं धर्मांतर झालं तरी संस्कृत्यंतर फारसं होत नाही. म्हणजे संस्कृती बदलत नाही. त्याची आधुनिक उदाहरणं पुष्कळ सांगेन, पण माझ्या अनुभवातली काही सांगावी वाटतात. आमच्या चाळीमध्ये कल्याणला अशा दोघीजणी मुस्लिम बहीणी होत्या आणि त्या दोघींची लग्ने झाली. आम्ही आपले सातवीत–आठवीत होतो, त्या मुलींची लवकर लग्न गावाकडे झाली आणि त्या ज्यावेळेला गावाकडून आल्या, मी म्हटलं त्या लग्न होऊन येतात म्हणजे का असतात बुवा, आपल्याकडे लग्न झालेली मुलगी की असते ते साधारण आपल्याला माहिती असतं. तर त्या आपल्या हिरवी साडी नेसलेल्या, हिरवी काकणं घातलेल्या, गळ्यामध्ये काळं डोरलं घातलेल्या होत्या. फक्त कपाळावर कुंकू नव्हतं आणि बाकी आपल्यासारखं हातात हिरव्या बांगड्याबिंगड्या सगळं होतं. मी म्हटलं अगं का गं हुरमत आणि रेहमत तुमच्यात हे असं असतं!... 'हो मग, म्हटली,' 'सगळ्यांच्यातच नसतं का.' म्हणजे तिला हे आपला धर्म वेगळा आहे आणि काहीतरी वेगळं असायला पाहिजे हे तिला धर्म वगैरे माहिती नव्हतं, आमच्या डोचक्यामध्ये भोवतालच्या वातावरणाने ते शिरवलेलं होतं, की हे वेगळया धर्माचे आहेत वगैरे.

ती आणखी एक माझ्या संपर्कामध्ये त्याच वातावरणामध्ये एक मुलगी आली, ख्रिचन! आणि तिच्याकडेही असंच होतं, की तिच्या घरचे लोक आले तरी त्यांच्या चालीरीती, रुढी फक्त काय असायचं की ते नाताळचा सण आला की दिसायचं! त्यातही त्यांच्याकडे मिठाई वगैरे तयार करायचे. तर आपल्यासारखीच तर सगळी मिठाई म्हणजे लाडु, करंज्या वगैरे असच सगळं तयार करायचे, ती म्हणाली तुमच्याकडे दिवाळीला नाही का करत तसं आमच्याकडं करतात. फक्त मग रोट वगैरे नावाचा एक थोडासा वेगळा

प्रकार असायचा. हे मी अत्यंत लहानपणापासून पाहत आले. नंतरच्या काळात, जाणत्या वयामध्ये ज्याला अत्यंत उच्चशिक्षित मैत्रिणी म्हणता येईल अशा म्हणजे सांगली मिरजेला आल्यानंतर मला अनेक ख्रिचन आणि इस्लाम मित्रमैत्रिणीही भेटल्या, कल्याणलाही आमच्या वर्गामध्ये एक होता अल्बर्ट बाप्तिष्टा नावाचा ख्रिचन मुलगा. तर त्याच्याकडून ही मला बऱ्याच गोष्टी समजल्या. तर सांगली मिरजेला आल्यानंतर ज्या ख्रिचन मुली होत्या, त्या ख्रिचन मुलींच्याकडून आणि त्या कुटुंबियांच्याकडून मला इतक्या गोष्टी मजेशीर जाणवल्या, की हे कोणी वेगळे आहेत असं मला वाटलंच नाही, म्हणजे मिरजेच्याच एका डॉक्टरांचे कुटुंब होते. नाव आता सांगत नाही मुद्दाम आणि नाताळच्या सणात येशु जन्मल्याचा सीन ते उभा करायचे. म्हणजे आपल्याकडे जसं ते गोकुळाष्टमीचं चित्र/दृश्य उभं करतात किंवा हळदी कुंकवाला देखावे मांडत असतात तसे! येशू जन्माला तर तो कुठे आला, तर त्या कथा आहेत. जशा आपल्याकडे कृष्णाच्या कथा आहेत, रामाच्या जन्माच्या कथा आहेत तशा येशूच्या जन्माच्या कथा आहेत. की त्याच्या आईला काही चांगलं ठिकाण बाळंतपणाला मिळालं नाही आणि एका गाईच्या गोठ्यात ते बाळ जन्माला आलं, आणि मग तिने त्या गवताच्या पेंढ्यांच्यामध्ये त्या बाळाला म्हणजे येशूला ठेवलं, म्हणजे त्यावेळेस तो येशू ही एक दैवी शक्ती होती, म्हणून मग त्याच्यावर आकाशातून एक मोठा प्रकाशझोत पडला आणि ते बाळ काहीतरी वेगळं आहे, असं जाणवलं. या मिरजेच्या डॉक्टरांच्या घरामध्ये त्यांच्याकडे हा सगळा देखावा उभा करायचे आणि त्याठिकाणी असाच गोठ्याचा देखावा असे. तिथे गवत-बिवत आंथरलेलं, त्या बाळाची बाहुली ते एका टोपलीमध्ये ठेवलेली आणि मग दिव्याचा एक प्रकाझोत हा लोकोत्तर असा बाळ जन्माला आलेला. मला कृष्ण जन्माची आठवण झाली. कारण आपल्याकडे कृष्ण असाच जन्माला आला, तो गवळ्याचाच पोर ना, आणि तो कुठे तर तुरुंगामध्येच जन्माला आला आणि मग नंतर त्याला गोकुळामध्ये आणलेलं आहे. या चमत्कार कथा ज्या आहेत; लोकोत्तर व्यक्तींच्या आयुष्याशी निगडीत असलेल्या त्यांच्या जन्मापासून ते त्यांच्या अंतापर्यंतच्या या जगाच्या पाठीवरच्या सर्व जाती जमातींच्यामधे आहेत हे जाणवतं. आणि मग त्याच्यावर पुस्तकं

लिहिलेली मला मिळाली म्हणजे माझ्याच मैत्रिणींनी लिहिली आहेत. त्यातल्या दोन मैत्रिणींच्या पुस्तकांना माझी प्रस्तावना आहे. एकीचं नाव मला मुद्दाम सांगावसं वाटतं, आपल्या वसईची सिसीलीया कार्वालो. सिसीलीया कार्वालोने अगदी सुरुवातीच्या काळामध्ये ते पुस्तक लिहिलेलं आहे. ''हिंदोळ्यावर'' नावाच्या त्या पुस्तकामध्ये ज्याला आपण धर्मांतर झालेली ख्रिस्ती म्हणू अशी ती मुळामध्ये वसईच्या वाडवळ नावाच्या एका मूळ आदिवासी जमातीमधली मंडळी ख्रिचन झाली आणि नंतर सिसीलियाने वाडवळ जमातीतल्या विवाह संस्थेबद्दल लिहिलेलं आहे, त्या विवाह संस्थेतली जी सगळी वर्णनं केलेली आहेत, ती म्हणजे विवाहातली गाणी, त्या नवरानवरीची वर्णनं ही जी सगळी आहेत... ती सगळी, तुमच्या माझ्या घरामध्ये असावीत थोड्याफार फरकांनी अशाप्रकारची ती गाणी आहेत. त्या पुस्तकाला माझी प्रस्तावना आहे. त्यातल्या ओव्या आहेत आणि त्या ओव्या कशा आहेत की लग्नातले जे विधी आहेत त्याची वर्णने आहेत. ती मुलगी कशी बघतात त्याचे विधी आहेत, हळदीचे विधी आहेत. एक मला अतिशय आचर्याची गोष्ट वाटली या सगळयांकडे डोळसपणे पाहताना अभ्यास वगैरे नाही म्हणत मी, मला हे आपोआप मिळालं मग, ते इस्लाम असू देत, ते ख्रिचन असू देत, आपल्याकडच्या आदिवासी जमाती असू देत, उच्चवर्णीय असू देत काही विधी हे सर्वत्र समान असतात. विशेषत: लग्नातली हळद हा जो विधी आहे, तो आदिवासी जमातींच्यापासून धर्मांतरित जमातींपासून ते महाराष्ट्रातल्या उच्च वर्णीयांच्यापर्यंत भारतीयांत सर्वत्र हळदीचा विधी आहे. त्याचे तपशील वेगळेवेगळे असतील परंतु हळद हा विधी सगळीकडे आहे. तर हा इस्लाममध्येही आहे. अनुपमा निरंजन उजगरे यांनी ''ख्रिस्ती स्त्रियांच्या जात्यावरच्या ओव्या'' या पुस्तकात धर्मांतरित ख्रिस्ती स्त्रियांच्या जात्यावरच्या ज्या ओव्याचे संकलन केले आहे ते सर्व बहुजन मराठी स्त्रियांच्या ओव्यांचेच जणु संकलन आहे. फक्त 'विठ्ठल' देवाऐवजी येशूचे नाव या ओव्यात आहे. धर्मांतराने संस्कृती पूर्णपणे बदलत नाही याचे हे उदाहरण आहे.

सांगलीतच मिळालेली माझी आणखी एक मुस्लिम मैत्रिण होती. अत्यंत उच्च शिक्षित, हिंदीची प्राध्यापक होती. तिने अनेक पुस्तकं लिहिलेली आहेत

आणि त्या पुस्तकांच्यामध्ये तिचं मला मोठं विलक्षण पुस्तक वाटतं ते म्हणजे तिने त्यांच्यामध्ये जी इस्लाममधे सगळ्यात मोठी यात्रा असते हजची यात्रा. हजची यात्रा करणारे लोक कमी असतात, तर ती हजची यात्रा ती करुन आली होती आणि त्यांच्यानंतर तिने जे पुस्तक लिहिलं त्याला ही माझी 'पाठराखण' आहे आणि त्या पुस्तकाचं नाव मोठं अन्वर्थक आहे. पुस्तकाचं नाव 'कृष्णा ते जमजम'... 'कृष्णा ते जमजम' म्हणजे काय तर कृष्णाकाठी मुळात हे कुटुंब राहणारं. लहानपणी ती ज्या गावामध्ये राहात होती, त्या गावामध्ये शिवशंकराच्या पूजेचं प्राबल्य होतं. तिच्या पूर्वजांच्यामध्ये काही लोक ह शिवभक्त होते. शिवरात्रीचा उपवास करणारे होते आणि कृष्णा नदीवर स्नान करणं, कृष्णेच्या उत्सव काळात हे सगळेजणं अतीशय भक्तिभावाने उत्सव साजरा करणारी मंडळी होती आणि नंतर तिने ती हजची यात्रा केली. त्या हजच्या यात्रेचं वैशिष्ट्यं असं आहे की तिथे गेल्यानंतर काबाचा जो प्रस्तर आहे, त्याच्या समोर एक झरना आहे, झरा आहे आणि त्या झयाला 'जमजम' असं म्हणतात. 'आबे जमजम' आबे म्हणजे आप, पाण्याचा झरा. तर तो पाण्याचा झरा आहे त्याच्यात स्नान करणं हे पवित्र आहे. म्हणजे एकीकडे मी कृष्णेचीही स्नाने केली आणि एकीकडे जमजमचही स्नान केलं असा माझ्या आयुष्याचा सगळा प्रवास झाला, असे तिने लिहिले आणि मला वाटतं की, सांस्कृतिक सेतूच्या दृष्टीने याच्यापेक्षा दुसरी उदाहरणे नसतील याच्यापेक्षा जास्त ज्याला ऐतिहासिक उत्खनन आणि विद्वत्ताप्रचूर व्याख्यानं वगैरे देण्याचीही गरज नाही. आज अनेक उदाहरणे, व्यक्ती, ग्रंथ मला आयुष्यामध्ये भेटत गेले आणि हे ग्रंथ माझ्या संग्रही आहेत आजही जुन्या काळापासून ! तर ख्रिश्चन असू देत, इस्लाम असू देत आणि भाषिक सीमा प्रदेशांमध्ये ही संस्कृतीची देवाण-घेवाण इतकी चालते ते काही विचारता सोय नाही.

आज दिल्लीला हे संमेलन भरते आहे त्या तालकटोरा, यापासून इथपर्यंत आले ती निष्कारण चर्चा नाही याचाही एक अनुबंध आहे. कारण दिल्लीची जी सरहद् आहे, दिल्लीची जी सीमा आहे ती ओलांडल्यानंतर आपल्याला उत्तरेकडे जाता येतं. दिल्लीच्या ज्या निरनिराळ्या व्युत्पत्ती सांगितल्या जातात, त्यातली एक व्युत्पत्ती आहे 'देहली'... देहली म्हणजे

उंबरठा. या दशाचा उंबरठा आहे, त्यामुळे प्राचीन काळापासून निरनिराळ्या राजवटी आल्या त्यांची राजधानी ही दिल्ली किंवा दिल्लीचा परिसर होता. अगदी महाभारताच्या राजवटीतसुद्धा. म्हणजे कौरव पांडवांची ज्यावेळेला यादवी झाली, त्यावेळेला पांडवांना जे राज्य दिलं ते हस्तिनापूरचं दिलं आणि त्यावेळेस ते खांडववन होते. 'ते खांडववन तुम्ही जाळा आणि तिथे तुमची राजधानी वसवा' असं पांडवांना सांगितलं, आज ती वसाहत आहे, दिल्लीच्या परिसरामध्ये ते होतं. सांगायचं तात्पर्य, महाभारतापासून किंवा त्याच्या आधीपासून दिल्लीचं महत्त्व राजधानी म्हणून आहे. कारण हे उत्तरेकडच्या आणि दक्षिणेला सांधणारा असा भूप्रदेश आहे आणि त्याला खूप मोठी ऐतिहासिक, पौराणिक अशी परंपरा आहे. तीच गोष्ट महाराष्ट्राची आहे. कारण महाराष्ट्र हा उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांच्या तळ्यात मळ्यात एकएक पाय टाकून उभा आहे. कारण उत्तरेकडील संस्कृती आहे ती आर्यबहुल संस्कृती आहे आणि दक्षिणेकडील संस्कृती ही द्रविडबहुल संस्कृती आहे आणि आर्य आणि द्रविड या प्रदेशांचा सीमा प्रदेश म्हणजे महाराष्ट्र! आणि म्हणून महाराष्ट्र हा सांस्कृतिक दृष्ट्या फार एकारलेला कधीही झाला नाही. येथे दोन्ही संस्कृतींची देवाण-घेवाण, उदारमनस्कता ही सातत्याने राहिली. ही भाषेमध्ये राहिली आहे. गंमत म्हणून दोन्ही भाषिक एकमेकांची टिंगल करत असतात, नाही असं नाही. म्हणजे आता नाटककार गडकऱ्यांनी म्हटलेलं आहे, कन्नड भाषेचं वर्णन करताना की, एका गाडग्यामध्ये खडे टाकावेत आणि गडगड गडगड आवाज करावा, तसे कन्नड लोक बोलताना आवाज करतात आणि तिकडचे कन्नड लोक मराठीचे वर्णन करत असतात, 'इकड्डे – तिकड्डे' असं म्हणणारे जे असतात ते मराठी असतात. दक्षिणेकडचे लोक मराठी लोकांचे वर्णन करत असताना प्राकृतमध्ये कसं करतात की, ''धडधाकट, काळ्या रंगाचे 'दिणल्ले गहिल्ले' म्हणतात, सावळ्या वर्णाचे, 'दडमडह सामलंगे, कलहसीले, तथ्थ मरहठ्ठे' अशी ही परंपरा आहे. ही आजपर्यंत टिकते, कारण आमचं एकही कौटुंबिक किंवा सामाजिक असा भाग नाही की जिथे भांडणं होत नाहीत. म्हणजे लग्नं असलं तरी भांडणं होतात, बारसं असो किंवा बारावं असो भांडणं हा मराठी माणसाचा गुण. काहीतरी खुसपट काढून भांडायचं. राजकारणातलं तर काही विचारुच नका.

त्यामुळे ते गंमतीने घ्यायचं; आणि माणसं धडधाकट, शामल वर्णाची अशी असतात, फार गोरे वा फार काळे नाहीत, मध्यम मार्ग आणि मग देवाण-घेवाण जी असते ती महाराष्ट्राची आणि कर्नाटकाची सर्वत्र देवाण-घेवाण आहे म्हणजे ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ज्ञानेश्वरीमध्ये कन्नडचा प्रभाव किती मोठ्या प्रमाणावर आहे याच्यावर कन्नडचे(बेळगावचे) एक गृहस्थ आमचे रं.शा. लोकापूर नावाचे मित्र यांनी स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला आहे. ''ज्ञानेश्वरीवर कन्नडचा प्रभाव!'' तेव्हा आजतागायत सुद्धा ही भाषिक देवाण-घेवाण, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण ही सातत्याने होत आहे. मराठी भाषेत कितीतरी शब्द, कितीतरी वाक्प्रचार हे कानडी सीमाभागात आहेत. पुष्कळदा ज्याला आपण बालगीते, बडबडगीतं म्हणू त्या बडबडगीतात अशी उदाहरणे पुष्कळ आहेत. खाद्यपदार्थ कितीतरी आहेत, देवाण-घेवाणीतून दोन्ही प्रदेशात रुजले आहेत. उत्तरेकडे भाजणी नाही. थालीपीटाची संस्कृत व्युत्पत्ती सांगताच 'स्थालीपीठ' वगैरे करुन सांगतात. सगळ्यात मोठे उदाहरण ''पुरणपोळी'' ही महाराष्ट्राची आणि कानडी प्रदांची खासीयत आहे. कन्नड 'हुरण हुळ्ळगी' मराठीत 'पुरणपोळी' होते आणि पुरणाचे 'कडबू' कर्नाटकात प्रिय होतात. अशी कितीतरी देवाण-घेवाण ही दक्षिणेकडे आणि महाराष्ट्रामध्ये सहज होते कारण समान संस्कृती येथे नांदते आहे, कारण हा जो सीमाप्रदेश सगळा आहे, या सीमाप्रदेशात खाद्यपदार्थ, कपडे, भाषा, चालीरीती, रुढी, लग्नातले व्यवहार यांमध्ये विलक्षण सारखेपणा आहे. एके ठिकाणी मी मुद्दाम विस्तृतपणे कर्नाटक आणि महाराष्ट्रामधले जी विवाहपद्धती आहे, त्या विवाह पद्धतीतील किती सारखेपणा आहे त्याबद्दल लिहिले आहे. मग त्यातल्या बारीक बारीक बाबी वर्णन केल्या आहेत. स्त्रियांची नऊवारी सकच्छ साडी आणि विवाहात वधूला हिरवे वस्त्र व बांगडया या फक्त महाराष्ट्र व कर्नाटकात आहेत.

आमच्या नाशिकच्या बाजूला, आता 'आमचं' नाशिक म्हणते. कारण मी दीर्घकाळ नाशिकला पण राहिले त्यामुळे म्हणते. तिथली संस्कृती अनुभवली व पाहिली आहे. त्या नाशिकच्या पलिकडे जो प्रदेश आहे 'डांग' प्रदेश गुजरात सीमेवर आहे. ज्यावेळेला संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा झाला तेव्हा 'डांग प्रदेशासह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' वगैरे आरोळया आम्ही शाळेत असताना देत होतो, त्यावेळी कळत नव्हतं. पण पुढे जाणत्या वयामध्ये जेव्हा

मी डांग प्रदेशात फिरले, विशेषतः सापुताऱ्याला हिल स्टेशन आहे मोठं आणि ते डांग प्रदेशालगत आहे. तिथे गेले आणि तिथल्या आदिवासी आणि शेतकरी बायका मी पाहिल्या, तेव्हा संस्कृती संगम म्हणते काय? ते समजलं. हे तुम्हाला कुठल्या ग्रंथात दिसणार नाही, प्रत्यक्ष पाहिले की दिसते, म्हणजे कसं, की त्या ग्रामीण बायका साडी नेसलेल्या होत्या, पण त्यांनी साडी कशी नेसलेली - कमरेपर्यंत आपली एखादी कष्टकरी मराठी बाई जशी साडी नेसेल तशी, म्हणजे गुडघ्यापर्यंत कासोटा-बिसोटा घातलेली नऊवारी नेसलेली आणि वरचा पदर कमरेच्या वरचा तो गुजराती पद्धतीने घेतलेला असा होता. तेव्हा गुजराती आणि मराठी यांचं जे संमिश्रण आहे ते त्या सीमाभागातल्या स्त्री पोशाखामध्ये आपल्याला दिसतं, भाषेमध्ये तर ते खूप असतं. मुंबई व्यापाराच्या दृष्टीने सोयीचे होते म्हणुन इंग्रजांनी मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी केली. पण सांगायचं तात्पर्य सांस्कृतिक आणि भाषिक देवाण-घेवाण, सीमाप्रदेश ओलांडून, धर्म ओलांडून, जात ओलांडून होत असते, पिढ्यान्‌पिढ्या चालत आलेली असते आणि म्हणून एकारलेपणा जो असतो कुठल्याही बाबतीत तो टिकत नाही. 'हे शुद्ध आणि ते अशुद्ध,' मग ते धर्माच्याबाबतीत असेल, भाषेच्याबाबतीत असेल, चालीरीती रुढींच्याबाबतीत असेल माणसाच्या आचरणात म्हणूनच हे असत नाही. लोकाचरण महत्त्वाचं (शास्त्रात रुढीर्बलीयसि) - शास्त्रापेक्षा रुढी-चाली-रीती प्रभावी असतात. मी इतकावेळ हा शब्द टाळत होते पण ही लोकसंस्कृती आचरणात असते. 'लोक' हा शब्दच मुळी बहुवचनात आहे, तो एकवचनात नाहीये आणि त्यामुळे लोकांचे म्हणून जे काही असेल ते त्या संस्कृतीमधील व्यक्ती त्या लोकांच्या मधला एक घटक असते म्हणून मी आणि माझ्या भोवतालचं जग महत्त्वाचे! लोकसंस्कृती ही सबंध भारताच्या सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनाला व्यापून राहिलेली आहे आणि आजतागायत ती आपल्याला दिसेल.

जाता जाता एक आणखी महत्त्वाची नोंद 'लोक संस्कृती केवळ ग्रामीण, केवळ जुनी असते असा अलीकडे शहरवासीयांचा एक गैरसमज रुढ झाला आहे. प्रत्यक्षात लोकसंस्कृती व नागर संस्कृती यात सतत आदान-प्रदान होते. किंबहुना 'लोक' जीवनात ज्या बाबी लोकप्रिय असतात, त्या नागरजर-अभिजन जाणीवपूर्वक उचलतात आणि त्यात काही फेरफार करुन तिचे

जाणीवपूर्वक नागरीकरण – संस्कृतीकरण करतात, ही प्रक्रिया जीवनाच्या सर्व अंगात सतत चालू असते. संस्कृतीचे थोर अभ्यासक एम्. एन्. श्रीनिवासन त्याला 'संस्कृतिकरण संस्कृतायझेशन' (लोकनागर प्रक्रिया) असं म्हणतात. उदा. पारंपारिक विध्यात्मक लोककला उणावत असताना त्यातील कलात्मक घटकांचा उपयोग विजय तेंडुलकर ('घाशीराम कोतवाल') किंवा सतीश आळेकर ('महानिर्वाण') सारख्या नाटकात करतात व 'लोकनागर रंगभूमी' निर्माण होते. म्हणून लोक संस्कृतीचा प्रवाह आदिम ते अद्यतन संस्कृतीच्या सर्व अंगात चालूच आहे. लोकसंस्कृती ही काळानुसार बदलणारी एक प्रवाही प्रक्रिया आहे.

आपण लोकसंस्कृतीच्या व्यापकतेबद्दल बोलत होतो. लोकसंस्कृती ही सर्व माणसांच्या अस्तित्त्वाला व्यापून राहिलेली आहे. ''लोक'' हा शब्दच नेहमी समूहवाचक आहे. बऱ्याच लोकांचे जरा समज वेगळे असतात, त्यांच्यासाठी थोडं स्पष्टीकरण की, इंग्रजीमध्ये जो फोकलोअर (folklore) शब्द आहे त्याच्यासाठी 'लोकसाहित्य' हा शब्द मराठीमध्ये रुढ झालेला आहे. आता हा शब्द रुढ करत असता अनेक लोकांच्या चर्चा झालेल्या आहेत, वाद झालेले आहेत, या सगळया चर्चांमध्ये न शिरता इंग्रजीमध्ये जो 'फोकलोअर' मधला जो फोक (folk) शब्द आहे, लोक याअर्थी तो बऱ्याच वेळेला तुच्छतादर्शक वापरला जातो. मराठीमध्ये मात्र किंवा भारतीय संदर्भामध्ये मात्र तो तसा नाही, कारण आपल्याकडे 'लोक' हा शब्द नेहमी आदरवाचक आहे. म्हणजे लोकमत, लोकसत्ता, लोकभावना यांचा आदर करणारा! तेव्हा लोक हा शब्द भारतामध्ये हा नेहमी आदरसूचक अशाप्रकारे निरनिराळया भाषांच्यामध्ये वापरलेला आहे. या शब्दासाठी म्हणजे 'फोकलोअर' या शब्दासाठी मराठीमध्ये किंवा भारतीय भाषांच्यामध्ये निरनिराळे शब्द सुचवले गेलेले आहेत. कारण त्याची जी व्यापकता आहे ती मघाशी म्हटलं तसं लोकसंस्कृतीमध्ये खूप व्यापक आहे. लोकसाहित्यामध्ये 'साहित्य' या शब्दाचा आपला मराठीमध्ये रुढ अर्थ हा केवळ शब्दसाहित्य एवढाच आहे, म्हणजे शब्दांनी घडलेलं साहित्य–कथा, नाटक, कादंबरी वगैरे वगैरे. त्याला मी शब्दसाहित्य म्हणते. परंतु 'साहित्य' हा शब्द येथे साधनवाचक आहे, लोअर या अर्थाचा आहे, त्यामुळे फोकलोअरच्या शब्दामध्ये लोकसंस्कृतीची

जडणघडण ज्या ज्या साहित्यांमुळे होते, ज्या ज्या साधनांनी होते, तो साधनवाचक शब्द आहे. त्याच्यात शाब्दसाहित्य पण आहे आणि शब्देत्तर साहित्यपण आहे म्हणजे मघाशी म्हटलं तसं चाली-रीती, रुढी, श्रद्धा, माणसांचं खाणंपिणं, घरंदारं, कपडेलत्ते ही जी सगळी साधने आहेत जीवनाची जडणघडण करणारी या सगळ्यांना मिळून साधनवाचक असा साहित्य हा शब्द आहे. इंग्रजीमध्ये एक मोठा कोश आहे, लोकसंस्कृतीबद्दलचं विवेचन करणारा "Dictionary of folklore mythology and legend"... "Folklore of mytholgoy and legend" मध्ये मारीया लिच ह्यांनी (१९५३ च्या आसपास रचलेला) त्याच्यामध्ये तिने ज्या folklore च्या व्याख्या दिलेल्या आहेत, त्या निरनिराळ्या युरोपीयन विद्वानांनी केलेल्या आहेत आणि त्याच्यामध्ये folklore मध्ये शाब्दसाहित्य आणि शब्देत्तर साहित्य या सर्वांचा समावेश केलेला आहे. मराठीमध्ये मात्र साहित्य म्हणजे आपण फक्त शब्द साहित्य - कथा, गीत वगैरे किंवा फार तर म्हणी, उखाणे, वाप्रचार, चालीरीती एवढाच अर्थ घेतो, त्याच्यापेक्षा व्यापक अर्थाने शब्द वापरलेला आहे. दुर्गाबाई भागवतांनी मराठीमध्ये प्रथम folklore किंवा 'लोकसाहित्य' या शब्दाचे विवेचन केले आहे. 'लोकसाहित्याची रुपरेखा' या ग्रंथामध्ये! त्याच्यामध्ये साहित्य हा शब्द त्यांनी साधनवाचकच घेतलेला आहे म्हणजे चालीरीती, रुढी परंपरा वगैरे या सगळ्यांना उद्देशून त्यांनी लोकसाहित्य हा शब्द वापरलेला आहे. राजवाड्यांनी प्रथम मराठीमध्ये विसाव्या शतकात त्यांना जुनी काही गीते सापडली, काही कथा सापडल्या आणि त्याच्यासाठी त्यांनी 'लोककथा' आणि लोकगीतं हे शब्द प्रथम राजवाड्यांनी वापरले आणि मग त्याच्यावरुन लोकसाहित्य हा शब्द अनेकांनी वापरायला सुरुवात केली नंतर ज्यांनी प्रथम कोश निर्माण केले त्यात ना.गो.चाफेकर, शंकर गणेश दाते यांनी लोकसाहित्य हा शब्द रुढ केलेला आहे आणि विशेषत: शंकर गणेश दात्यांचं वैशिष्ट्य असं आहे की, लोकसाहित्याची व्याख्या करीत असताना किंवा लोकसाहित्याची व्यापकता सांगत असताना त्यांनी अन्य भाषिक लोकसाहित्य घेतलेलंच आहे म्हणजे जसे म्हटले सीमाप्रदेशातले साहित्य तसे अन्य धर्मीयांच्या लोकसाहित्याचा विचारही त्यांनी त्यात केलेला आहे आणि त्यांच्या कोशामध्ये त्यांनी त्याचे विवेचन केलेले आहे, त्यामुळे

मराठीमध्ये यापूर्वीही लोकसाहित्याची ही जी व्यापकता आहे की, देश, धर्म, भाषा याच्या पलीकडे जाणारी संस्कृती या अर्थाने लोकसाहित्य किंवा लोकसंस्कृती शब्द रूढ केला आहे. नंतर 'लोकविद्या' हा शब्द दत्तो वामन पोतदारांनी वापरण्याचा प्रयत्न केला की, विविध प्रकारच्या ज्या विद्या आहेत, त्या म्हणजे लोकविद्या Folkore या अर्थांने तो शब्द वापरला, पण तो फारसा काही रुळला नाही. पुढे ग्राम साहित्य, लोकयान, जानपदगीतं अशाप्रकारचे शब्द मराठीमध्ये वापरले. आपल्याकडे ग.ल. ठोकळांच्या ज्या कविता होत्या ज्याच्यासाठी जानपदगीतं असा शब्द वापरलेला आहे. पंडित कृष्णदेव उपाध्याय हे हिंदी मधले लेखक त्यांनी मात्र लोकसंस्कृती हा शब्द वापरलेला आहे.

लोकसंस्कृती या शब्दाबद्दल मराठीमध्ये डॉ. रामचंद्र चिंतामण ढेरे यांनी लोकसाहित्यासाठी लोकसंस्कृती हा शब्द जास्त उचित आहे असे मांडलेले आहे. त्यामुळे लोकसाहित्य आणि लोक संस्कृती हे बऱ्याच वेळेला समानार्थी शब्द वापरले जातात, मात्र मराठीमधलेच लोकसाहित्याचे आणखी एक विवेचक प्रभाकर मांडे यांचे म्हणणे असे आहे की, लोकसाहित्यातून लोकसंस्कृती अभिव्यक्त होते व त्यांच्यामध्ये एक छोटीशी सीमारेषा आहे की, लोकसंस्कृतीचे वर्णन करण्यासाठी जी परिभाषा वापरली जाते ती लोकसाहित्याची असते. मात्र दुर्गाबाई भागवतांच्या नंतर मराठीमध्ये लोकसाहित्य हा शब्द, लोकसंस्कृती या अर्थांने जवळजवळ रुढ झालेला आहे. आणि तो आजतागायत चालत आलेला आहे. या लोकसंस्कृतीचे निरनिराळे आयाम आहेत ज्याच्यावर पुष्कळ लोकांनी अभ्यास केलेला आहे. त्याच्यामधला एक महत्त्वाचा अभ्यासकाचा मला याठिकाणी उल्लेख करावासा वाटतो, हिंदीमध्ये वासुदेव शरण अग्रवाल नावाचे मोठे विवेचक पंडित होऊन गेलेले आहेत आणि त्यांनी 'प्राचीन भारतीय लोकधर्म' नावाचे पुस्तक लिहिलेले आहे, ज्याला आपण वैदिक म्हणतो त्या साहित्यापासून किंवा वैदिक चालीरीती, रुढी, विधिविधानं म्हणजे यज्ञसुद्धा – तर त्याच्या पलीकडे जाऊन लोक परंपरेमध्ये समकक्ष असलेल्या विधिविधानांचा उल्लेख केलेला आहे. आणि त्याच्यासाठी लोकपरंपरे मधील परिभाषा वापरलेली आहे. त्यांचं म्हणणं असं आहे की, संस्कृतमध्ये यज्ञासाठी 'मह' किंवा 'मख' असा शब्द आहे आणि

मग त्या निरनिराळ्या यज्ञांच्या लोक विधींच्या रुपांना तो शब्द लावलेला आहे. अशाप्रकारचे शब्द प्राकृत भाषेमध्ये प्राचीन काळापासून वापरले गेलेले आहेत फक्त निसर्गाशी संबंधित असलेल्या ज्या जत्रा यात्रा होत्या त्यांना उद्देशून त्यांनी 'यज्ञ' या अर्थांने 'मह' किंवा 'मख' आहे तसा शब्द वापरलेला आहे. कारण शेवटी आपण वेदांच्यामध्ये जरी गेलो तरी वेदांच्यामध्ये जी वर्णनं केलेली आहेत ती निसर्ग तत्त्वांचीच वर्णनं केलेली आहेत. म्हणजे नदी, सागर, पर्वत, वृक्ष, जंगलं यांची वर्णन, उषा देवीचं वर्णन, सागर देवाचं वर्णन केलेलं आहे. फार कशाला आपल्याकडे आदिवासींची जी गीतं आहे, याठिकाणी फार विस्तार करायला मला अवकाश नाहीये परंतु आदिवासींच्या गीतामध्ये जी लग्नाची गीतं आहेत त्या लग्नाच्या गीतामध्ये नदी, सागर, पर्वत, झाडं, वृक्ष यांचा उल्लेख केलेला आहे. म्हणजे आपल्याकडे लग्नामध्ये जो विधी असतो मंगलाष्टकांचा आणि त्या मंगलाष्टकांच्यामध्ये शेवटचं जे पालुपद असतं त्या मंगलाष्टका झाल्या की विवाह विधी संपन्न झाला असं आपण म्हणतो. (धवलेरी) ''शुभ मंगलं सावधान!'' तर त्या जी आदिवासींची गीतं आहेत त्या आदिवासींच्या गीतामध्ये जे आवाहन केलं जातं त्यांच्या देवदेवतांना तर ते सगळया निसर्ग तत्त्वांनाच आवाहन केलं जातं. म्हणजे 'सागर देवा साविध' रे व्हा, 'नदीय देवा साविध रे व्हा', 'रुखीया देवा साविध रे व्हा' 'शुभमंगलं सावधान!' असा आशय त्याच्यामधून व्यक्त होत असतो, तेव्हा ती आदिवासी गीते असूदेत, अभिजनांची संस्कृतप्रचूर असूदेत त्याच्या पाठीमागच्या ज्या भावना आहेत त्या निसर्ग तत्त्वांशी नातं जोडणाऱ्या भावना आहेत. आणि हा लोकसंस्कृतीचा फार मोठा भाग आहे. याच्याबद्दल आपण जरा गंभीरपणाने विचार करायला पाहिजे असं वाटतं. 'प्राचीन भारतीय लोकधर्मा'मध्ये वासुदेवशरण अग्रवालांनी म्हटलेलं आहे की, आजतागायत ज्याला आपण गावामधल्या जत्रा यात्रा म्हणतो, त्या जत्रा यात्रा तिकडच्या पाणवठयाशी बांधलेल्या असतात, देवांशी बांधलेल्या आसतात किंवा एखाद्या पर्वताशी बांधलेल्या असतात, म्हणजे देवतेचे स्थान जास्त करुन ते कुठल्यातरी डेंगरावर असतं किंवा नदीच्या काठी असतं किंवा पाणवठयाजवळ असतं, तर हे आपण पहातच आहोत म्हणजे अगदी तो मग तुमचा सिंहस्थ असूदेत

किंवा एखादं पर्व असूदेत पाण्याशी बांधलेलं असतं, नदीशी बांधलेलं असतं, सागराशी बांधलेलं असतं अगदी आपली गोकुळाष्टमी जरी म्हटली किंवा नारळी पोर्णिमा जरी म्हटली तरी सागराशी संबंधित अशा प्रकारचा उत्सव आहे, ती मंडळी तो साजरा करत असतात. म्हणून त्यांनी म्हटलयं आपल्याकडे लोकपरंपरेमध्ये जे यज्ञ आहेत त्याला ‘मह’ म्हटलंय. उदा.पव्वय मह प्राकृत आहे. पव्वय म्हणजे पर्वत, पव्वय मह–पर्वत मह म्हणजे पर्वताचा यज्ञ, नदी मह, सागर मह, रुख्व मह म्हणजे वृक्ष, नदी जत्ता हा प्राकृत शब्द आहे, नदीची जत्रा, सागराची जत्रा, ही आजही चालू आहे. शब्द बदलले, आपण कृष्णाकाठी राहणारी मंडळी, कृष्णामाईचा उत्सव दरवर्षी करतो की नाही? वाईला कृष्णामाईचा उत्सव जोरदार असतो. नाशिकला आपण गेला तर गोदामाईचा उत्सव असतो. गंगेचा उत्सव तर तिथली मंडळी करतच असतात. तेव्हा ज्या ज्या गावामध्ये हे जलाशय आहेत त्यांचे उत्सव त्यांना ‘मह’ म्हटलेले आहे ‘मख’ म्हटलेले आहे. हे उत्सव म्हणजेच लोकपरंपरेतले यज्ञ! यज्ञासाठी दर खेपेला समिधाच जाळल्या पाहिजेत आणि यज्ञकुंड पेटवली पाहिजेत असं नाही. तेव्हा ‘मख’ हा प्राकृत शब्द आहे, फार कशाला अगदी अलेकडे ‘स्वयंवर’ नावाचं जे मराठी नाटक लिहिलं आहे त्याच्यामध्ये किर्लेस्करांनी जे वर्णन केलेलं आहे ते कृष्ण आणि रूक्मिणीची पहिली भेट कुठे झाली? तर रैवतक पर्वतावर! पर्वताचा उत्सव चालू असताना तिथे त्यांची भेट झाली, म्हणजे पुन्हा तो पर्वत मह, पर्वत जत्रा आणि त्या जत्रेमध्ये कृष्ण– रुक्मिणीची पहिली भेट झाली. त्यामुळे हया ज्या सगळया परंपरा आहेत, या आदिम अवस्थेपासून त्या आजपर्यंत प्रत्येक ठिकाणी त्याच्या खाणाखुणा आपल्याला दिसतात काळाप्रमाणे शब्दांच्या उच्चारामध्ये बदल झाले असतील परंतु त्याच्या पाठीमागची तत्वे आणि कृती या कायम आहेत. आणि म्हणून आपल्याला साधार असं म्हणावसं वाटतं की ही लोकसंस्कृती जी आहे तिचा प्रवास आदिम ते अद्यतन म्हणजे आदिम काळापासून सुरु झालेल्या माणसाच्या श्रद्धा, भावना, चालीरीती, रुढी या काळ बदलला तरी थोडीशी नामांतरं होऊन, रुपांतरे होऊन आजतागायत तुमच्या माझ्या जीवनामध्ये चालू आहेत. आणि आजपण अगदी अभिजन पातळीवर गेलो असं जरी म्हटलं, अभिजात भाषा बोलणारे जरी म्हटलं तरी

आपल्या मनामध्ये या गोष्टींच्याबद्दल आस्था आहेच. नाहीतर मग आता त्या कुंभमेळयासाठी एवढी गर्दी झाली नसती आणि त्याचा उत्सव झाला नसता, तर हया ज्या आदिम काळापासून आजपर्यंत श्रध्दा आहेत त्या श्रध्दा नामांतरातने रुपांतरातने या टिकून राहिलेल्या आहेत. तेव्हा लोकसंस्कृती ही अशी सर्वव्यापक आहे. आणि याचे भान आपल्याला असणे हे आवश्यक आहे. फार कशाला रैवतक पर्वताचं जसं सांगितलं तशी सातारच्या जवळ एक लहानशी टेकडी आहे, 'सीतामाईचा डोंगर' म्हणतात त्याला, आणि दरवर्षी संक्रांतीला तिथे सीतेच्या बरोबर वाणवसा वसायला बायका जातात आणि तिथे सीतामाई आहे असं समजून तिथे बायका वाणवसा वसतात आणि तिथे सीतामाईची गाणी, ओव्या दिवसभर त्या गात असतात. त्यामुळे पर्वताशी संबंधित असे उत्सव निरनिराळ्या प्रकारचे हे सगळीकडे चाललेले असतात. आणि त्याला मग निरनिराळ्या देवदेवतांशी, नदी, पर्वतांशी जोडलेले असते त्यामुळे निरनिराळ्या पद्धतीने ही लोकसंस्कृती अस्तित्त्वात असते. आपल्याकडे मी बोलता बोलता सांगितलेलं होतं की, ह्या लोक संस्कृतीतली जी तत्त्वे आहेत त्यातली काही आहेत ती कृतिप्रधान आहेत आणि काही शब्दप्रधान आहेत. आपण लोककलांच्याबद्दल ज्यावेळेला विचार करतो त्यावेळेस मराठी माणसांना पटकन 'गोंधळ', 'जागरण' यांनाच फक्त लोककला म्हणायच असं वाटतं. खरं म्हणजे या लोककला नसून ही विधिनाटये आहेत. कारण कुठल्यातरी देवतेशी संबंधित तो विधी असतो, गेंधळ असला तर तो स्त्राळ देवतेशी संबंधित असतो, मग ती रेणुका असेल आणखीन कुठली असेल, तिचा गोंधळ असतो. जागरण म्हटलं की ते खंडोबाचं जागरण असतं आणि त्याच्यामध्ये स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही असतात. खंडोबा म्हटलं की त्याच्याबरोबर वाघ्या असतो आणि ते नृत्य, गीत, कथा गाऊन देवाची आराधना करायची असा हा त्याचा मूळ हेतू आहे. आता वर्षातले काही ठराविक दिवस त्या उत्सवाचे दिवस असतात. त्या विधिनाट्य काळामध्ये गोंधळ, जागरण अशाप्रकारची जी विधि नाट्ये आहेत ते म्हणजे काय? विधी हा मूळ उद्देश, नाटय हे अनुषंगिक येतं आणि नाट्य हा शब्द कसा आहे नाट्य नृत् – नृत् म्हणजे तालबद्ध हालचाली म्हणजे भरताच्या नाट्यशास्त्रामध्ये वर्णन केलय की नृत् त्याच्यातून मग नाटय आलं,

पुढे म्हटलय ''पदाभ्याम् तालमादिशेत?'' पायांनी जो ताल दिला जातो त्याच्यातून नृत्त येतं आणि ते नृत्त विकसित झालं की नृत्य होतं आणि ते नृत्य नाट्यामध्ये येत असतं. म्हणजे एक प्रकार नृत्यनाट्य झाला. तर असा जो विकासक्रम आहे सगळा, तो विकासक्रम आपल्या लोकपरंपरेमधल्या कलांच्या मधून दिसतो. तात्पर्य मुळामध्ये ते विधी आहेत, माणसाच्या मनामधल्या श्रध्दा आहेत या श्रध्दा अभिव्यक्त करण्यासाठी माणूस त्या देवतेच्या बद्दलच्या कथा गातो, ती कथा गीतातून गातो म्हणजे आता इथे शाब्दसाहित्य आलं. तिथे शब्दातून गीत ही निर्माण होतं आणि त्यातून कथा ही सांगितली जाते. मग ती रेणुकेची असेल, खंडोबाची असेल कोणाची ही असेल. मग गीत आलं की त्याला साथीला वाद्य आलं. कारण त्याच्याशिवाय संगीत पूर्ण होत नाही. ''गीतं वाद्यं तथा नृतं, त्रयं संगीतमुच्चते!'' संगीताची व्याख्या अशी आहे की, गीत, वाद्य मिळून संगीत होतं. त्यामुळे आपल्याकडची जी सगळी कला आहे ती कला ज्याला आपण एकसमयावच्छेदे करुन समवाय म्हणू एकत्रितपणे या कला सादर होत असतात. त्याच्यात गीत आहे, नृत्य आहे, नाटय आहे, कथा आहे, गीत आहे आणि ह्याच्यातून जे अभिव्यक्त होत असते ती समाजाची श्रध्दा त्या देवतेबद्दलची. म्हणुन विधी हा महत्त्वाचा उद्देश त्याच्यातून अभिव्यक्त होणारं ते नृत्य नाटय. म्हणून लोककलांना "Total Experession of Life" म्हणजे जीवनाची समग्र अभिव्यक्ती म्हणतात ती. लोककलेतून होते. सर्व कलांचा एकत्र संगम तेथे होतो. गीत, वाद्य, नाटय, अभिनय, संपादणीचे गद्य संवाद – सर्व मिळून लोककला होते.

आता काय होतं की काळाच्या ओघामध्ये आपण म्हणतो सुधारणा झाल्या, सुधारणा झाल्या, सुधारणा झाल्या म्हणजे काय झालं? तर इंग्रजोत्तर काळामध्ये आपल्याकडे आपल्या परंपरेची चिकित्सा सुरु झाली, तशी ती आधीपासूनच सुरु होती गौतम बुद्धांच्या आणि चार्वाकांच्या काळापासून, पण आता ती विश्लेषणे सुरु झाली किंवा याच्यामधलं योग्य काय आणि अयोग्य काय, यातले ठेवण्याजोगं काय आणि न ठेवण्याजोगं काय? हल्लीच्या भाषेत बोलायचं झालं तर खरी श्रध्दा कुठली आणि अंधश्रध्दा कुठली अशाप्रकारे इंग्रजोत्तर काळामध्ये युरोपीयन (खरे तर ख्रिश्चन) लोकांच्या संगतीने त्याच्याबद्दलची विश्लेषणे सुरु झाली. आपल्याकडे सुधारकांचा एक

पंथ आला आणि त्या सुधारकांच्यामध्ये म्हटलं जायचं, काही कर्ते सुधारक आणि काही बोलते सुधारक. म्हणजे आगरकरांच्यासारखे प्रत्यक्ष कृतीमध्ये आणणारे पण तेही कुठेतरी कमी पडले आणि ते पूर्णपणे कर्ते सुधारक होऊ शकले नाहीत. आणि बोलते सुधारक राहिले. आगरकरांच्यासारखे लोक म्हणायला लागले, ''पटेल ते बोलणार, जमेल ते करणार!'' आणि बहुतेक सुधारकांची अवस्था आजही अशीच आहे, की ''पटेल ते बोलणार आणि जमेल ते करणार'' तर ही परंपरा जुनी आहे, त्याच्यातून मग या श्रध्दांचं विश्लेषण सुरु झालं, श्रद्धेला तडा जायला लागला आणि मग माणसं म्हणायला लागली, 'हे योग्य आहे हे अयोग्य आहे,' वगैरे वगैरे... आणि मग हे श्रध्दा बिध्दा जर ह्याच्यातून काढून टाकली तर उरतं काय? तर कलात्मक घटक– वाद्य, नृत्य, गीतं हे कलात्मक घटक आहेत आणि मग ते कलात्मक घटक उरतात. म्हणून मग त्याचं विश्लेषण करताना काही अभ्यासक म्हणायला लागले, नंतरच्या काळात विधी गौण ठरू लागले, त्यातून ''नाट्यात्मक विधी'' निर्माण झाले. म्हणजे नाट्य प्रधान आधी आणि विधी आनुषंगिक अशाप्रकारचे! लग्नानंतर गोंधळ वगैरे घालतात तर तो नाटयात्मक विधीच असतो. नाटयात्मक विधीचे उदाहरण देत असताना त्या विश्लेषकांनी सांगितले की आपल्याकडचा विवाह विधी जो आहे, हा विवाह हाच 'नाट्यात्मक विधी आहे. त्याच्यामध्ये नाट्य जास्त आणि विधीची श्रध्दा कमी आहे. कारण आता ते भटजी जे काही मंत्र म्हणत असतात, त्याच्यात त्या नवरा–नवरीचं किती लक्ष असतं आणि अर्थ किती कळतो हे कळत नाही. कारण त्यांनी मंत्र म्हणताना असं म्हटलं आहे की ती वधु जी आहे ती 'लक्ष्मी रुपेण' वधु आणि तो श्रीधर रुपेण वराय– तो वर हा श्रीविष्णु श्रीधर रुप आहे. त्यामुळे ते जे लग्न आहे ते विष्णु–लक्ष्मीचं लग्न आहे, म्हणजे देवातांचा विधी आहे. आता आपण माणसांना देवता कुठे मानतो, ते तर मानवी नवरा–नवरी आहेत. मानवांच्या सुफलन विधी (Firtility rite) असतो. म्हणून वधू वरांना लक्ष्मी–विष्णु देवता मानून मग त्यांना हळद लावायची, त्यांची पूजा करायची, त्यांचे पाय धुवायचे, त्यांना वस्त्र नेसवायची, त्यांना अलंकार घालायचे, त्यांच्यासाठी मंत्र म्हणायचे वगैरे वगैरे हे नाट्य सगळं केलं जातं. आणि मग ते नाट्य कसं असतं? ''आकाशाशी

जडले नाते, धरणी मातेचे स्वयंवर झाले सीतेचे!'' असे काव्यात्मक म्हटलेलं आहे, तसं त्या संस्कृत मंत्रात, श्रौत मंत्र जे भटजी म्हणत असतात त्याच्यामध्ये त्यांनी म्हटलेलं आहे त्या मंत्राचा अर्थ हाच आहे की आकाश तत्व आणि भूमी तत्व यांचा इथे विवाह लागला. ''द्यौहम पृथ्वीस्त्वं!'' सप्तपदी चालत असताना वर जो मंत्र म्हणतो ''द्यौहम– मी आकाश तत्व आहे, पृथ्वीस्त्वं तू पृथ्वी तत्व आहेस.'' ''वयं विवहावहे''– आपण दोघेजण एकत्र येतो कशासाठी, पुढची पिढी निर्माण करण्यासाठी! वंश सातत्यासाठी म्हणजे पुन्हा त्याचं उद्दिष्ट काय? म्हणजे भौतिकपूर्ती करणे हे उद्दिष्ट! की भौतिक सुखाची उत्पत्ती करणं हे उद्दिष्ट! म्हणून संपूर्ण विवाह विधी हा त्यामुळे कुठलेही धार्मिक विधी असतील त्याचं उद्दिष्ट काय तर भौतिक स्वास्थ्यासाठी हे करणं आणि याचं खूप सुंदर विश्लेषण आपल्या दिल्लीलाच झालेल्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष, ७० वर्षापूर्वीचे लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांनी केलेलं आहे. त्यांनी धर्माच्या निर्मितीची जी भूमिका सांगितली आहे त्याच्यामध्ये सांगितले आहे, लौकिक आणि अलौकिक यांना जोडणारा दुवा धर्मात आहे. भूमी आणि आकाश यातून सगळ्याची निर्मिती झालेली आहे, म्हणजे ऐहिकतेसाठी धर्माची ही निर्मिती झाली आहे. आपण तरी देवाधर्माचे विधी करुन करुन काय मागत असतो देवाजवळ, 'अमुक देहि, तमुक देहि' म्हणजे काय, विद्या देहि, धनं देहि, पुत्रं देहि, फलं देहि म्हणजे 'मला दे दे दे दे.' ऐहिक स्वास्थ्यासाठी – ऐहिक स्वास्थ्यासाठीच धर्म विधींची निर्मिती झाली आहे. लक्ष्मणशास्त्रींनी फार सुंदर विवेचन केलेलं आहे आणि लक्ष्मणशास्त्रींच्यासारखा परंपरेचा पूर्ण अभ्यास करुन आधुनिक संपूर्ण वाङ्मय आणि तत्वज्ञान वाचून, पाश्चिमात्य, संपूर्ण संस्कृतीचा अत्यंत विश्लेषक असा अभ्यास करणारा सुधारणावादी, मार्क्सवादी आणि नंतर रॉयिस्ट झालेला, चारी वेदांचा जो माणूस अभ्यास करणारा जो वेदशास्त्रसंपन्न, माणूस पुढे रॉयिस्ट मानवतावादी होतो आहे, आहे! केवढा मोठा पल्ला त्यांच्या अभ्यासाचा आणि विवेचनाचा आहे आणि त्यांनी ही भूमिका सांगितली. लक्ष्मणशास्त्री जोशींच्या संपूर्ण साहित्याचे अलिकडे १८ खंड आमच्या डॉ. सुनीलकुमार लवटेंनी संपादित करून साहित्य संस्कृति मंडळाने ते प्रकाशित केलेले आहेत. त्यातले फक्त छोटसे सूत्र या विषयाशी संबंधित

असलेलं मी आपल्याला सांगत आहे. याच निमित्ताने लक्ष्मणशास्त्री जोशींशी माझा छोटासा अनुबंध आला तो ही स्पष्ट करावासा वाटतो, दिल्लीतले पहिल्या साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते आणि आता ७० वर्षानंतर लक्ष्मणशास्त्रींच्या किंचित सहवासात राहिलेली आणि त्यांना आदरणीय मानणारी त्यांची एक वैचारिक छोटी वारसदार म्हणून मला आता पद मिळालेले आहे. तर लक्ष्मणशास्त्रींच्या आयुष्याच्या अत्यंत शेवटच्या काळात मी त्यांच्या सहवासात आले. त्याच्यात महत्त्वाची ही गोष्ट मला सांगावीशी वाटते की, लक्ष्मणशास्त्री जोशींनी ज्यावेळेला विश्वकोश निर्माण केले त्या विश्वकोषाचे २४ खंड झाले त्यानंतर त्यांनी २४व्या खंडाच्या अखेरीस आणि २५व्या खंडाच्या सुरुवातीचा विचार करताना ''लोकसाहित्य'' हा शब्द कोशासाठी प्रथम मराठी कोशात आणला. तोपर्यंत अनेक कोश झाले होते, इंग्रजीत झाले, मराठीत झाले पण लोकसाहित्य या शब्दाला एवढया मोठया बृहदकोशात कधीही स्थान मिळालेले नव्हते. परंतु लक्ष्मणशास्त्री जोशींना याचे महत्त्व पटले आणि त्यांनी तो शब्द विश्वकोशामध्ये आणला आणि माझ्यासारख्या त्यावेळेला आता लहान आहेच मी पण त्यावेळेला आणखीन वयांनाही लहान असलेल्या मुलीला त्यांनी 'अतिथी संपादक' म्हणुन निमंत्रित केलेलं होतं. तेव्हा लक्ष्मणशास्त्री जोशींशी त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या काळात आणि माझ्या आयुष्याच्या सुरुवातीच्या उमेदीच्या काळात त्यांचा सहवास मला किंचित काळ लाभला. कारण दर महिन्याला मला काही दिवस वाईला जाऊन रहावं लागत असे त्या कामासाठी आणि त्यांच्या शेजारच्या खोलीमध्ये माझा निवास असे. ते माझ्याशी संध्याकाळच्या वेळेला काही शिळोप्याच्या गप्पा मारल्यासारख्या मारत असत. कारण ते वृध्द झाले होते, थकले होते आणि मला ते सगळं नवंनवं, हवंहवं असं वाटत होतं. मग ते बऱ्याच गोष्टी सांगत असत. दुर्दैव असं की ते काम माझं पूर्ण झालं आणि शेवटची भेट घेऊन आले आणि नंतर थोडयाच दिवसामध्ये ते निवर्तल्याची बातमी आली. यानिमित्ताने लक्ष्मणशास्त्री जोशींशी असलेला अनुबंध मला व्यक्त करावासा वाटला आणि लोकसाहित्याबद्दलची लक्ष्मणशास्त्रींची आस्था विश्वकोशामध्ये त्यांनी पहिल्यांदा मांडली. मग नंतर इतर कोशकारांनी त्याचा वापर केला. ''समाज विज्ञान कोश'' स.मा. गर्गे, विवेकच्या केशांनी नंतर

वापर केला, दुसऱ्याही कोशांनी वापर केलेला आहे, त्याच्यातही मी लिहिलेलं होतं तो भाग वेगळा, सांगायचं तात्पर्य हा प्राचीन काळापासून चालत आलेला जो सर्वसामान्य माणसांच्या आचारातला, विचारातला, भावनातला, संवेदनातला हा जो आचार धर्म याला मी 'लोकधर्म' असंच म्हणते. त्यामुळे आपला धर्म हा अमुक आहे तमुक आहे अशा एकारलेपणामध्ये कधी मला अडकावसं वाटलं नाही. फार सुदैवाने कशाला आमचं संत साहित्य जे सगळं आहे, ते वारकरी मराठी संत साहित्य प्रामुख्याने अतिशय उदारमनस्क साहित्य आहे. नुसतं उदारमनस्क साहित्य नाहीये तर संत साहित्याला मराठीमधल्या डॉ. रामचंद्र चिंतामण ढेरे या संत साहित्याचे आणि लोकसंस्कृतीच मोठे अभ्यासकाने म्हटलेलं आहे की, संत साहित्य हे परमार्थीकृत लोकसाहित्य आहे. परमार्थ हे उद्दिष्ट आहे पण ते लोकसाहित्य आहे. त्याचं थोडं विश्लेषण मी सुरुवातीला केलं होतं की एक नाथांची भारुडे ही लोकशैली आहे इत्यादी. परंतु लोकजीवनातले अनेक कंगोरे संत साहित्यामधून व्यक्त झालेले आहेत. संत साहित्यांने बोधाचे काम करावे. अशाप्रकारची एक भूमिका संतांची होती संत काय करत आले ? तर 'बोध' करत आले, लोकांना शहाणपण शिकवत आले, परिवर्तनाच्या वाटा सांगत आले आणि लोकसंस्कृतींने तेच करावं अशी अपेक्षा आहे. म्हणजे आपल्याकडे मग नंतरच्याकाळात जी भारूडं झाली, जन जागरणाची गाणी झाली त्याच्यामध्ये अगदी इंदिरा गांधींच्या २० कलमी कार्यक्रमापर्यंतचे बोधाचे सगळे किंवा सुधारणेचे सगळे प्रवाह त्यात आलेले दिसतात, म्हणजे दारूबंदी असेल, हुंडाबंदी असेल, मुलींची लग्न लहान वयात करू नये म्हणून असेल हे विषय लोकसाहित्यातल्या भारूडासारख्या रचनांच्यामधून आणि लोककलावंतांच्या या रचनांच्यामधून आलेले आहेत. फार कशाला संपूर्ण लोकसंस्कृतीतल्या या कलात्मक साहित्यांने निरनिराळया चळवळींना प्रेरणा देण्याचे फार मोठे काम केलेले आहे. म्हणजे ऐतिहासिक काळात मध्ययुगामध्ये तर ज्ञानेश्वरांच्यापासून ते अगदी रामदासांच्यापर्यंत सगळयांनी त्यांच्या त्यांच्या पध्दतीने बोधात्मक उपदेश करण्याचे काम केलेले आहे. ''शहाणे करून सोडावे सकळ जन। जे जे आपणासी ठावे, ते ते दुजासि सांगावे।'' संतसाहित्यांने कधीही लोकांना अंधश्रद्धा शिकवली नाही. उलट ती अंधश्रद्धा दूर कशी करायची हे संत साहित्यांने आणि

विषेशतः तुकारामांच्यासारख्या संत लोकांनी सांगितले. हे मध्ययुग आहे ते संपूर्ण भारतभर संत चळवळीचं युग आहे. इसवी सनाच्या ९व्या-१०व्या शतकापासून ते १७व्या शतकापर्यंत म्हणजे शिवाजी महाराजांचा उदय होईपर्यंत एकीकडे इस्लामची आक्रमणं होत होती. ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतली त्यावेळेस पहिल्यांदा अल्लाउद्दिन खिल्जी दक्षिणेमध्ये आला, यादव काळामध्ये, सगळ्या संतांचा जो काळ आहे म्हणजे निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई ही ज्ञानेश्वरांची भावंडं झालीत, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, रामदास इथपर्यंतचे जे संत आहेत या सगळ्या संतांच्या काळात महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतभर कुठे ना कुठेतरी इस्लामची राज्ये होती आणि त्या काळामध्ये हे संतांनी प्रबोधन करण्याचं काम केलेलं आहे आणि म्हणून शिवाजी महाराजांनी ज्यावेळेला स्वराज्य स्थापना केली त्याचं ऐतिहासिक विश्लेषण करत असताना न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी (Rise of the Maratha Power) ''मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष'' या ग्रंथात असं म्हटलेलं होतं की, शिवाजी महाराजांना या सगळ्या पार्श्वभूमीवर खेड्यापाड्यातल्या ग्रामीण भागातल्या मावळ्यांना हाताशी धरुन एकदम जनजागृती करण्याची प्रेरणा कुठून मिळाली किंवा ते त्यांना कसं शक्य झालं? न्या. महादेव गोविंद रानडेंनी सांगितलेलं आहे याचं कारण संतांनी केलेलं जनजागरण, संतांनी पहिल्यांदा मराठी भाषा जिवंत ठेवली आणि भाषा त्या देशाच्या अस्मितेचा फार मोठा भाग असतो. महाराष्ट्र धर्म, महाराष्ट्र धर्म असं शिवाजी महाराज म्हणत आले, महाराष्ट्र धर्म टिकवण्याचं काम अप्रत्यक्षरीतीने संत साहित्याने भाषेतून आणि त्यांच्या रचनेतून केलं आणि सर्वसामान्य लेकांचं प्रबोधन केलं अंधश्रध्दा तर शिकवलीच नाही त्यांनी इतकेच नव्हे, पुढे इंग्रजोत्तर काळात कामगार चळवळीमध्ये सगळे जे शाहिर आहेत निरनिराळे, त्यांनी लोकप्रबोधनाचं काम केलं, कामगार चळवळीमध्ये शाहिर पिराजीराव नाईकांच्यापासून ते अण्णाभाऊ साठ्यांच्यापर्यंत जी सगळी शाहिर मंडळी आहेत, त्या शाहिर मंडळींनी कामगार चळवळीमध्ये प्रबोधनाचं काम केलं, पहिल्यांदा हे ब्रॅडले आणि त्यांचे डांगे, मिरजकर आणि सहकारी यांनी चळवळी कशा केल्या याचं विवेचन या सगळ्या शाहिरांनी केलेले आहे. इतकेच नाही तर त्या काळातले शाहिर प्रत्यक्ष त्या कामगार चळवळीत उतरलेले आहेत. नारायण

सुर्वेसारखा कवी म्हणतो, मला पहिल्यांदा मार्क्स भेटला तो कामगारांच्या एका मोर्चामध्ये भेटला. त्यामुळे आधुनिक काळामध्ये ज्याला आपण आर्थिक जनजागरण झालं म्हणतो ते आर्थिक जनजागरण करायला सुध्दा लोकसंस्कृतीच आणि शाहिर कारणीभूत झाले. 'डांगे, मिरजकर आणि ब्रॅडले। नेते लाभले हिंमतवाले। उठविला त्यांनी सारा कामगार। वर्गयुद्धाचा करुन निर्धार। भांडवलदारी केली बेजार।। - (अण्णाभाऊ साठे)'

फार कशाला ज्याला आपण स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ, स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ म्हणतो या चळवळीमध्ये स्त्रियांच्या जनजागरणाचं काम जर कोणी केलं असेल तर पुन्हा लोकसंस्कृतीतील कलाकारांनी! 'मुलगी झाली हो' सारखं नाटक तर आहेच पण त्याच्या आधी स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये जो काळ मी अनुभवला त्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात जनजागरण करण्याच्यासाठी राष्ट्रसेवा दलाचे जे मेळे होत असत किंवा ज्या कलात्मक अशाप्रकारच्या ज्या चळवळी होत्या, त्याला काय म्हणायचे 'कलपथक'! त्या कलापथकांच्यामधून सगळी जनजागरणाची गाणी असायची त्याच्यामध्ये शाहीर वसंत बापटांच्यासारखे (ते शाहिर म्हणायचे स्वत:ला) वसंत बापटांच्यासारख्या आधुनिक कवींनी शाहिरी गाणी रचलेली आहेत. फार कशाला मी पुण्याला प्राथमिक शाळेमध्ये होते, त्यावेळेला अतिशय महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सुधा वर्दे ज्या पुढे राजकारणामध्ये खूप पुढे आल्या, त्या सुधा वर्दे विद्यार्थीनी होत्या आणि आमच्या शाळेमध्ये त्यांनी त्या कलापथकाचा कार्यक्रम केलेला होता तिथे ते वसंत बापटांच गाणं नाच करुन म्हटलेलं होतं. 'बिजली नाचेल गगनात, वादळ होईल जोशात' तेव्हाही स्वातंत्रपूर्व काळामध्ये जनजागरण करण्याचं कार्य कलापथकांनी केलेलं आहे निरनिराळ्या. ते लोककलाकारांच्या शैलीत केलं आहे.

संतसाहित्यामध्ये संत कवयित्री हा एक स्वतंत्र विषय आहे. आपल्याकडे असा एक अपसमज आहे, मी अपसमज म्हटलं. की आमच्या बायका जोपर्यंत त्यांना शाळा मिळाली नव्हती तोपर्यंत अडाणी होत्या आणि त्यांना लिहिता वाचता यायला शिकवण्यासाठी ज्यावेळेला शाळा निघाली त्यावेळेला बायका शहाण्या झाल्या. आता जो आमचा सगळा संत साहित्याचा काळ आहे इसवी सनाच्या १७व्या-१८व्या शतकापर्यंतचा तोपर्यंत कुठेही

बायकांच्यासाठी आणि इतरांच्यासाठी शाळा नव्हत्या. म्हणजे लिहायला वाचायला स्त्रियांना बंदी होती. पण बायका रचना करायच्या थांबत होत्या का? संत रचना बायकांच्या आहेत. त्या निरनिराळ्या जाती जमातीच्या संत आमच्याकडे इसवी सनाच्या ७व्या-८व्या शतकापासून भारतभर त्या १६व्या -१८व्या शतकापर्यंत आहेत. भारतभर सांगतिये मी, नुसत्या महाराष्ट्रामध्ये नाही. म्हणजे उत्तरेकडे गेलो तर लाल दीदी आहे लल्लेश्वरी असं तिला म्हणतात आणि या सगळ्या बायकांचं वैशिष्ट्य असं की त्यांनी नवरेपणाला झुगारुन दिलेलं आहे. त्या काश्मिरच्या लल्लेश्वरीने म्हटलेलं आहे. ''वस्त्र लेवुन विरळ हवेचे नृत्य करितसे लल्ला मोदे।'' मला इतर वस्त्रांची गरजच नाही. दक्षिणेकडची आमची अक्कमहादेवी आहे, त्या अक्कमहादेवींनी आपल्या नवऱ्याला, नवरा म्हणजे तो बिज्जल नावाचा राजा दक्षिणेकडचा. त्याला तिने अट घातली, मी शंकर भक्त आहे त्यामुळे माझ्या घरामध्ये शिवभक्त येणार त्यांचा आदर झाला पाहिजे, मी ज्यावेळेला शिवअर्चना करत असेल त्याच्यामध्ये मला विक्षेप चालणार नाही आणि याच्यामध्ये तीन वेळा मी माफ करीन. तीन वेळेला जर मला संधी दिली नाही तर मी घर सोडून निघून जाईन. हे सांगणारी अक्कमहादेवी, कर्नाटक, ज्याला आम्ही मागासलेला प्रदेश म्हणतो त्या बसवेश्वरांच्या पंथामधली तिच्या पतीला ते मान्य करावं लागलं, तिने सासरी गेल्यानंतर स्वत:साठी मंदिर स्थापायला लावलं. ती मंदिरामध्ये अर्चना करायला लागली. आणि ती दिसायला सुंदर होती, म्हणून तर राजाने भाळून तिच्याशी लग्न केले. तुझ्या आई वडीलांना मारुन टाकू असा दम भरला आणि त्यामुळे तिने ते लग्न केले. परंतु तीन वेळेला त्याचे अपराध माफ केले. एकदा तिचे शिवभक्त आले त्यांना त्याने अडवले म्हणून तिने दोनदा माफ केले. नंतर एकदा शिवभक्त आले आणि ती त्यांच्या आदरसत्कारासाठी जायला लागली तर त्या क्षणी राजा कामातुर झालेला होता. आणि त्याने तिच्या वस्त्राला हात घातलेला होता. आणि ती म्हणाली या क्षणी मला जाऊ दे ही तिसरी वेळ आहे. त्यांने ऐकलं नाही, तिने त्याचक्षणी ते वस्त्र तसच त्यागलं आणि तशीच्या तशी बाहेर आली, हातामध्ये शिवमूर्ती घेतली आणि ती रस्त्यानी चालायला लागली, ती श्रीपर्वतावर गेली. हे धाडस संत स्त्रियांच्यामध्ये उत्तरेकडच्या लल्लेश्वरीपासून दक्षिणेकडच्या

अक्कमहादेवीपर्यंत अनेक संत स्त्रियांनी केलेलं आहे. त्यात महाराष्ट्रामधीलही संत आहेत. महाराष्ट्रामधल्या आपल्याला नुसत्या ऐकून माहिती असतात. मुक्ताबाई, जनाबाई वगैरे, पण त्यातलं एकच महत्त्वाचं उदाहरण मला याठिकाणी सांगावसं वाटतंय. मुक्ताबाईच्याबाबतीत तर असं म्हटलेलच आहे, नामदेवानेच म्हटलं होतं की, 'मुक्ताईचे चित्त चिरंतर मुक्त' की तिचे मन सदैव मुक्तच आहे, जनाबाईतर 'आई मेली बाप मेला। आता सांभाळी विठ्ठला।। मी तुझे गा लेकरु। नको मजसि अव्हेरुं।।' आई नाही बाप नाही, ती कुठल्या कुळात जन्माला आली याचा पत्ता नाही, 'विदूर सात्विक माझिये कुळीचा' असं म्हटले की त्यालाही आईबाप नाहीत, मी ही तशीच म्हणजे जणुकाही बेवारस असल्यासारखी, 'होते तिचे आईबाप होते पण ते अंत्यज जमातीतले होते' आणि लहानपणीच तिला नामदेवांच्या दारामध्ये सोडलेली होती. नामदेवांचे वडील दामाशेटी होते. दामाशेटी म्हणाले राहूदे इथे बरीच माणसं असतात, श्रीमंत घराणं होतं, त्यामुळे ती पोरगी राहिली तिथे आणि त्या घराण्याची सेवा करत करत तिने सगळं आपलं आयुष्य व्यतित केलं, त्यामुळे संत जनाबाईंने सगळे आपले अभंग जे रचले आहेत त्याच्यामध्ये 'नामयाची दासी जनी' असं ज्याला नाममुद्रा म्हणता येईल ती नाममुद्रा तिने लावली. याठिकाणी 'दासी यांचा अर्थ सेविका अशा अर्थाने नाही, 'शिष्या' कारण ज्ञानेश्वरांनीसुध्दा स्वत:ला 'निवृत्ती दास' म्हणवून घेतलेलं आहे. दास याचा अर्थ त्यांचं पादचरण आणि सेवा करणारा नव्हे. मी शिष्य आहे, असा 'दास' याचा अर्थ! त्यामुळे ही गुरुपरंपरा जी आहे, त्या गुरूपरंपरेमध्येसुध्दा सबंध वारकरी संतांच्यामध्ये किंवा संत परंपरेमध्ये गुरुच्या बाबतीत जातीभेद कुठेही नाही, म्हणजे कुठल्याही जातीचा गुरु हा कुठल्याही जातीचा शिष्य करीत असे. कारण तात मात सुत न भ्रात, मेरो पती सोई' असं म्हणणारी संत मीराबाई आहे, इथे जात पात कोणीही नाही, 'मेरे तो गिरीधर गोपाल, दूसरो न कोई' तो एक परमेश्वर हा माझा. ही भूमिका सर्व संतांची आहे. मग त्या स्त्रिया असू देत, पुरुष असू देत, राजस्थानमधल्या असू देत, महाराष्ट्रातल्या असू देत कुठल्याही असू देत. महाराष्ट्रातलं फार मोठं उदाहरण म्हणजे संत बहिणाबाई! बहिणाबाई शिवुरकरीण, जी शिवुर गावची होती ती. तीन वर्षाच्या या मुलीचं तीस वर्षाच्या पुरुषाशी लग्न झालं! त्याचं तिसरं लग्न,

कारण पोरीचं लग्न ''अष्टवर्षाभवेत् कन्या,'' आता काय झालं असेल त्या मुलीचं विचार करा. आणि मग तो नवरा ब्राम्हण! उच्च कुलीन आणि ही तर अबोध अवस्थेमधली. परंतु तिच्या मनामध्ये परमेश्वराची प्रचंड ओढ असलेली, अशी ही. तिने तुकारामांविषयी ऐकलं फक्त प्रत्यक्ष भेट झाली नाही, तिच्या गुरुंच्या माध्यमातून तुकारामांची कीर्ती तिने ऐकली आणि तिला स्वप्नामध्ये तुकाराम महाराजांनी दृष्टांत दिला, असं तिने तिच्या आत्मकथेत म्हटलेलं आहे. मराठीमध्ये दोनच संत स्त्रियांच्या आत्मकथा उपलब्ध आहेत, एक या बहिणाबाईंची आणि दुसरी विठाबाईंची, अबोध अशाप्रकारची मुलगी विठा तिची. तर या बहिणाबाईंची आत्मकथा खूप प्रसिध्द आहे. तिचा नवरा ब्राम्हण, उच्चकुलीन, अत्यंत वेदशास्त्रसंपन्न परंतु स्त्रिच्याबाबतीमध्ये लंपट. तिचे मन गुरु तुकारामांच्याकडे ओढ घेत असलेलं, तिला गुरुने स्वप्नामध्ये दृष्टांत दिला, असं तिने वर्णन केलेलं आहे. परंतु त्या नवऱ्याला ते सहन झालं नाही. का तर मी एवढा मोठा ब्राम्हण असून हा तुकाराम शूद्र जातीचा ''हिने ऐसा कैसा केला गुरु।'' हिने या शूद्र तुकारामाला गुरु कसा केला? मी एवढा मोठा ब्राम्हण व्युत्पन्न असूनसुद्धा आणि म्हणून त्याने तिचा खूप छळ केलेला आहे आणि तरीही ती स्वत:च्या सर्वस्वाचा त्याग करुन तुकारामाला भेटायला गेलेली आहे. तुकाराम ज्यावेळेला भेटले त्यावेळेला मला किती समाधान झालं, माझं मन ओतप्रोत भरुन गेलं आनंदाने, असे ती वर्णन करते. किती ओतप्रोत भरुन गेलं, ''घट हा बुडावा जैसा डोहात। न बुटतां ओतप्रोत पाणी।। बहिणी म्हणे तैसें झालें माझ्या जीवा। तुकाराम खुणा दाखवी त्या।'' तेव्हा तुकारामांच्यामुळे मला ही एक परमानंदाची प्राप्ती झालेली आहे, असं स्वत: तिने वर्णन करुन ठेवलेलं आहे. ही आमची बहिणाबाई, मी जाता जाता फक्त ज्याला आपण ट्रेलर म्हणावं अशी झलक सांगते आहे. तर संत स्त्रियांमध्ये विठाबाई ही तर फारशी कोणाला माहिती नाही. परंतु पुन्हा कर्नाटकातल्या एका अभ्यासकाला पंडित आवळीकरांना तिचे एक हस्तलिखित असलेली आत्मकथापर रचना सापडली.

विठाबाईची अवस्थाही तशीच, लहानपणी लग्न झालेलं, पती हा लंपट. हे कुठल्याही पुरुषाच्या बाबतीत जसं असावं तसं, 'ती अबोध बालिका, आणि तिने ज्याला आपण निरागस वर्णन करावं असं निरागसपणे वर्णन

केलेलं आहे.' काय वर्णन केलेलं आहे? ''भ्रतार हो मजसि, ओढितो एकांती। मध्यरात्री जाणा समयासी।। ओढोनिया बहुत मारितो मजसि, भोगावे मजसि म्हणोणीया।।'' – या मराठी संत स्त्रिया आहेत इतक्या मोकळेपणाने लिहिणाऱ्या, म्हणजे आजसुध्दा जिथे प्रश्न निर्माण होतात आणि आमचे सुप्रिम कोर्टातले, उच्च न्यायालयामधले न्यायाधीश ज्यावेळेला वाद घालत असतात की पतीने जर अत्याचार केला किंवा पतीने जर तिच्या परवानगीशिवाय संभोग केला तर तो गुन्हा मानावा का नाही, तो बलात्कार मानावा की नाही? इथे विठाबाईने हे सांगितलेलं आहे. तेव्हा काळाच्या किती पुढे गेलेल्या ह्या सगळ्या आमच्या संत स्त्रिया होत्या. यांच्याकडे आमचं कुणाचं फारसं लक्षच नाहीये.

ज्याला आपण स्त्री मुक्ती म्हणतो. ज्यावेळेला १९७५ मध्ये स्त्री मुक्ती वर्ष नावाची भानगड आली आणि त्यावेळेला लोक सांगायला लागले की हे पाश्चिमात्यांच्याकडून आलेलं आहे, 'पाश्चिमात्यांच्याकडून आलंय' त्यावेळेला मला मोठं आश्चर्य वाटायला लागलं. कारण माझ्याकडे या सगळ्या परंपरेतल्या स्त्रिया होत्या ना! मी म्हटलं हे पाश्चिमात्यांच्याकडून आलेलं नाही आमच्या बायका फार जबऱ्या होत्या हो! म्हणजे संत स्त्रिया तर होत्याच, पण जात्यावर दळण दळणाऱ्या आमच्या बायका होत्या, तिकडे मी येणार आहे. संत स्त्रिया पूर्ण करुन येते तिकडे थोडीशी झलक दाखवण्यापुरती.

तेव्हा आणखीन एक मोठी संत बाई जी 'चोख्याची महारी म्हणवते स्वत:ला', संत चोखोबा नावाचा महार जमातीचा. आता सध्याच्या कायद्यानुसार जातिवाचक उच्चार करायचा नाही असं म्हणतात, पण तो उच्चार त्यांनीच केलेला आहे आणि ती स्वत:ला 'चोख्याची महारी' म्हणवते, चोखोबाची महारी सोयराबाई तिचं नाव आणि हीचोख्याची महारी जी आहे तिने एक अतिशय मूलभूत मुद्दा सांगितला, म्हणजे पुन्हा स्त्री मुक्ती, स्त्री स्वातंत्र्य याच्या चर्चा आजही ज्या चालतात आणि राजकारणामध्ये चर्चा चालतात. धर्म पंडित चर्चा करत असतात. काय तर अमुक मंदिरामध्ये स्त्रियांनी जावे की नाही जावे? त्यांना प्रवेश मिळावा की न मिळावा? कारण का, स्त्रियांचा विटाळ होतो. आता विटाळ दोन प्रकारचा असतो, आपल्याकडे दोन प्रकारचे विटाळ. एक विटाळ म्हणजे जातीपातीचा विटाळ, की अमुक जातीचा माणूस उच्चवर्णीयाला

शिवला तर विटाळ होतो आणि दुसरा स्त्रीचा, निसर्ग धर्माने दिलेली मासिक पाळी तिची! त्यालाही विटाळच म्हणायचं. आता ही बाई कुठल्याही शाळा कॉलेजात गेली नाही, कुठल्याही स्त्री मुक्तीवालीकडे गेली नाही, तिला कुठली सिमोन दि बोव्हा माहिती नव्हती. ती काय म्हणते? ''देहाचा विटाळ, देहीचं जन्मला, शुध्द तो जाहला कवण प्राणी।। उत्पत्तीचे मूळ विटाळाचे स्थानं। कोण देह निर्माण नाही जगी।।'' असा मला एखादा माणूस दाखवून द्या की जो विटाळाच्या स्थानातून जन्माला आला नाही. आता आजही एखादा म्हणतो की माझा जन्म जैविक नाही वगैरे, त्याच्यावर आपण किती विश्वास ठेवायचा हा भाग वेगळा परंतु त्याचा भंडाफोड या आमच्या संत कवयित्रींनी १३-१४व्या शतकातमध्ये केलेला आहे, की ज्यावेळेला लिपी आणि लिहिण्यावाचण्याला त्यांच्या जीवनात स्थान नव्हतं. यांना स्त्री मुक्तीच्या उद्गात्या आणि झेंडा फडकवणाऱ्या म्हणायचं की नाही? म्हणजे आजच्या स्त्री मुक्तीच्या विचारांना मागे सारतील अशाप्रकारचे विचार आमच्या या स्त्रियांनी, संत स्त्रियांनी निरनिराळया जातीजमातीच्या स्त्रियांनी ज्यांना आपण अंत्यज जाती म्हणतो, ज्यांना आपण दुय्यम जाती म्हणतो, त्या जातीच्या स्त्रिया ज्यावेळेला बोलतात त्यावेळेस त्यांची विचारशक्ती, प्रतिभाशक्ती आणि संवेदनशीलता, भाषेवरचं त्यांचं प्रभुत्व या सगळ्या किती मोठया गोष्टी आहेत! निर्मितीच्या दृष्टीने, ज्याला आपण कला, कला म्हणत असतो ती कला म्हणजे दुसरं काय असतं? संवेदनशीलता नेमक्या शब्दात उतरवणं, याच्यासाठी जी प्रतिभा लागते, ती प्रतिभा या बायकांच्याजवळ उपजत आहे आणि ती अनुभवातून परिपक्व झालेली आहे. ह्यांच्याकडे आम्ही या सबंध इतिहासाच्या प्रवाहामध्ये लक्ष देणार आहोत की नाही? असा हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. तो आपण लक्ष न देता आपण पुढे चाललेले आहोत आणि आम्ही सुधारलेले आहोत असं आपण म्हणत असतो. १९७५ साली ज्यावेळेला स्त्री मुक्ती वर्ष आल्यानंतर लोक म्हणायला लागले हे 'पाश्चिमात्यांकडून आलय', पाश्चिमात्यांकडून आलयं आमच्या भारतामध्ये स्त्रियांना फार मोठं स्थान होतं वगैरे वगैरे! आपण स्त्रियांना पवित्र, महन्मंगल वगैरे मानतो, देवता मानतो. तर माझ्या जात्यावर दळणाऱ्या बायका, ह्या तर इतक्या परखडपणे बोलत आलेल्या आहेत; पण गंमत अशी आहे की लोकसाहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या आमच्या पुरुष मित्रांनी

एकानेही याचा उल्लेख केलेला नाहीये. त्या लोकसाहित्यामधल्या जात्यावरच्या ओव्यांच्यामध्ये बापाचं कसं कौतुक आहे, भावाचं कसं कौतुक आहे, नवऱ्याचं कसं कौतुक आहे एवढ्या ओव्या सगळ्यांनी सांगितल्या आणि मी आईच्या नव्हे, मांडीवर बसून, झोपून कशी गाणी ऐकत होतो; पण अरे बाबा, आईच्या मांडीचं तेव्हा काय होत होतं, त्याच्याकडे तुझं लक्ष गेलं का? ते कुणीही दिलं नाही. ते शेवटी दिलं आमच्या एका बाईनीच. ती बाई कोण? आमची इंदिरा संत! इंदिरा संतांना अगदी अलीकडच्या काळामध्ये काही ओव्या मिळाल्या आणि त्या कर्नाटकातल्या आहेत. महाराष्ट्र–कर्नाटक सीमाप्रदेशामधल्या आहेत. आणि त्याच्यामध्ये 'जातं ओढताना, बाई गं, माझ्या हाताला येती फोडं।'– हे कुरुंदाचं जात ओढता ओढता माझ्या हाताला फोड येतात, माझ्या हाताला गोळे येतात आणि माय माऊलीचं मन ऐकुनि कळवळं।' माय माऊलीला माझी दया येते; कारण माझ्या हाताला गोळे येतात. रोजच्यारोज रात्री उठायचं आणि तीन वाजता उठून दळायला बसायचं. दोन दोन, चार–चार पायली दळायचं ही काही साधी गोष्ट आहे! त्या बायका आपल्या गाणी म्हणत होत्या आणि दळत होत्या. आणि दळताना काय म्हणत होत्या. 'गाण्याच्या नादात तुला ओढीते दगडा' आता करणार काय, कारण आमच्या केशवसुतांनी पुढे सांगितलं, केशवसुत काय म्हणाले, 'गाण्याने श्रम वाटतात हलके, हेही नसे थोडके।' हे त्यांनी श्रम न करता म्हटलेलं आहे परंतु या श्रम करता करता बायका म्हणताहेत की ''गाण्याच्या नादात तुला ओढीते दगडा।। जात्या तू इसवरा नको मला जड जाऊ ।। सयाच्या दुधाचा बया पाहतात अनुभवु।।'' जात्या तू मला जड जाऊ नको रे बाबा, लोक माझ्या सयीचं दूध, सयीचं दूध म्हणजे आईचं दूध, 'मायमाऊलीचं दूधं माझ्या मनगटी खेळतं' कारण माझ्या माऊलीची परीक्षा करतात लोक. 'आईने काय वळण लावलं तुझ्या', आईने नाही का शिकवलं. आज सुध्दा आईचा उध्दार होतो, तर तेव्हा तर होतच होता. तेव्हा माझ्या आईला कमीपणा यायला नको म्हणून मी ते सगळं करत असते, कष्टाची कामं करत असते. पुरुष वर्गाकडून माझ्यावर अन्याय होतो, अपमान होतो हे मला कळत नाही असं नाही. त्याच्याही शेकडो ओव्या आहेत, दोनतीन महत्त्वाच्या ओव्या ज्या अनेकवेळेला मी सांगते त्या परत सांगते, ''कडुविंद्रावन डोंगरी त्याचा रहावा''– विंद्रावन नावाचं कडू फळ डोंगरात असते. ''कडुविंद्रावन डोंगरी

त्याचा रहावा। पुरुषाचा कावा मला येडीला काय ठावा।।'' आता हे तिचं येड पांघरुन पेडगावला जाणे आहे की नाही ? की पुरुषाचा कावा मला येडीला काय ठावा असं म्हणणारी जात्यावर दळण दळणारी जी बाई आहे तिला तथाकथित 'शुद्ध' बोलता येत नसेल पण तिला 'शुद्ध' भान आहे. की काय चाललं आहे त्याचं! हे काही फक्त नवऱ्याच्याबद्दल आणि सासरच्यांच्या बद्दलच तक्रार आहे असं नाही. ज्यावेळेला बाप, भाऊ अन्याय करतात त्यावेळेला त्यांनासुध्दा तिने फटकारलेलं आहे. विशेषतः सवतीवर ज्यावेळेला बाप मुलगी देतो किंवा भाऊ बहीण देतो कारण तेव्हा काय या पोरी प्रेमविवाह करायला जात नव्हत्या, बापच सवतीवर मुलगी द्यायचा, कारण पुरुषांनी कितीही लग्न करायचे, म्हणून मग ती ज्यांनी दुसरं लग्न लावून दिलं त्या बापालासुद्धा ती दोष देते. ''सवतीवर लेक दिली जशी साखरेची गोणी। बाप विकूनं झाले वाणी।।'' – तेव्हा बाप विकतो मुलीला. अशाप्रकारच्या ओव्या बाई ज्यावेळेला म्हणते त्यावेळेला तिला वास्तवाचं केवढं मोठं भान असतं आणि इकडे मात्र इतर कोणाचंही लक्ष गेलेलं नाहीये, हे मला पुन्हा पुन्हा सांगावसं वाटतं. जात्यावरची ओवी काळानुसार बदलत आली आहे. स्वातंत्र्यचळवळीचे पड्साद ओव्यात मुटले आहेत. लो. टिळक, म. गांधी, जवाहरलाल नेहरु इ. वरही बाईच्या ओव्या आहेत. उदा. ''नका बायकांनो नटू परदेशी या धिटाने। बुडतील कारखाने स्त्रियांचे।।'' – असा स्वदेशीचा पुरस्कार आहे. त्या १९७५ सालच्या स्त्री मुक्ती वर्षात मी पहिल्यांदा (यात थोडासा आत्मस्तुतीचा दोष पदरात घेऊन सांगते की), मी प्रथम हे सांगायला सुरुवात केली आणि मग आमच्या सगळ्या स्त्राळ मुक्तीवाल्या ज्या आधुनिक बायका होत्या मुंबईच्या, पुण्याच्या वगैरे त्यांना हे भान आलं आणि मग हे मौखिक साहित्याचाही आपल्याला स्त्रीवादी दृष्टिकोनातूनंही अभ्यास करायला पाहिजे असं सांगितलं. आमच्या कविवर्य नारायण सुर्वेंनी मग ''लोकसाहित्यातील स्त्री प्रतिमा'' हे पुस्तक माझ्याकडून लिहून घेतलं आणि त्याचं प्रकाशन करीत असताना नारायण सुर्वे म्हणाले होते की, 'ताराबाईंनी ही लोकसाहित्याची स्त्रीवादी समीक्षा प्रथम केलेली आहे' आणि मग ती अनेक अंगांनी पुढे अनेकांनी केलेली आहे.

देव आणि भक्त यांच्यामधलं नातं, त्यातला आणखीन एक मजेशीर भाग आहे, बायका जात्यावर दळण दळताना जनाबाई, विठ्ठल आणि

रुक्मिणी यांच्या नात्यामधला एक मजेशीर ‘लव्ह ट्रँगल’ दाखवतात की, विठ्ठल रुक्मिणीचा नवरा परंतु विठ्ठलाची ओढ कोणाकडे? जनाबाईकडे, कारण तो तिच्याबरोबर दळायला लागतो, शेणी भरायला लागतो, दळण कांडण करतो, धुणं धुवायला जातो, ‘‘जनी आली घरी।। तेव्हा रुक्मिणी नाही घरी। जना बोलु घडी भरी। चल जाऊ माडीवरी।।’’ विठ्ठल म्हणतो. आता ‘माडीवर जाणं’ याला आपल्या परंपरेत एक वेगळा अर्थ आहे. कारण नवरा बायकोची झोपायची खोली बहुदा माडीवर असायची. ह्या बायकांनी रचलेल्या या ओव्या आहेत आणि विठ्ठल, रुखुमाई आणि जनाबाईमधलं नातं काय असावं हे गंमतशीरपणे त्यांनी मांडलेलं आपल्याला दिसतं. अशा कितीतरी गोष्टी आहेत की बायकांची प्रतिभा, बहुविध आणि बहुकल्पनांनी अशी सगळी वेढलेली आहे. नुसत्या जात्यावरच्या ओव्या घेतल्या तर आपल्याला स्त्रियांच्या या प्रतिभेचं आणि त्यांचं जीवनाचं आकलन जे आहे ते किती सखोल आकलन आहे याची कल्पना येते.

आणि मग पुढे दळणाच्या गिरण्या आल्या, गिरण्या नव्हत्या तोपर्यंत बायकांना हे सगळं करावं लागतच होतं पण गिरण्या आल्या आणि बायकांना सगळ्यात मोठा आनंद झाला. पुरुषांच्यापेक्षा बायकांना आनंद झाला. यंत्रयुगानंतर आर्थिक व्यवहार जाऊदे बाजूला, बायका काय म्हणाल्या त्या ओव्यातूनच, ओव्यातूनच म्हणाल्या, ‘‘आली गिरणं अनुसया। माझी जीवाची गं सखी। धाड बंधवा तिची पिठी।।’’ तर माझ्या भावा, तू आता ती गिरणी काढली आहेस, त्याची पिठी जरा मला पाठव. कारण आता मला दळून दळून कंटाळा आलाय. ‘‘सासू आत्याबाई दळु दळु मेल्या। (आमची सासू, आत्याबाई– आत्याबाई म्हणजे सासूच) ‘‘आमच्या राज्यात बाई गिरणाबाई आल्या।।’’ असा आनंद ती व्यक्त करताना आपल्याला दिसते आणि मग एखादी सासू खडूस म्हणायला लागली, डाळीचं पीठ घरी दळलेलं चांगलं लागतं, भाजणी दळलेली घरी चांगली लागती. ‘तर मग ही नवीन आलेली सून म्हणायला लागली’, गिरणीच्या जमान्यातली ‘‘जळू जळू सासूबाई, जळू तुमचं जातं। दळं म्हणायाला तुमचं काय जात।।’’ काळ बदलला. काळ बदलल्यावर स्त्री बदलली त्यामुळे यंत्रयुग आलं, यंत्रयुगांनी पुढे कायकाय झालं हा वेगळा भाग आहे. परंतु स्त्रीला थोडीशी मुक्तता मिळाली कष्टामधून

आणि त्याच्या या पाऊलखुणा आहेत. त्यामुळे स्त्रियांच्या संस्कृतीने एक वेगळं वळण घेतलं गिरणी आल्यामुळे, अशा कितीतरी गोष्टी आपल्याला दिसतील. तेव्हा माझ्या जात्यावर दळण दळणाऱ्या बायकांनी ज्याला आपण स्त्रीमुक्ती, स्त्रीमुक्ती म्हणतो त्याचे उद्गार, फार जुन्या काळामध्ये काढलेले आहेत, संत स्त्रियांनी काढलेले आहेत ज्याला आपण प्रबोधन, प्रबोधन म्हणतो ते लोकपरंपरेतल्या स्त्रियांनी, संतांनी, पुरुषांनी लोक कलावंतांनी खूप मोठ्याप्रमाणामध्ये केलेलं आहे. लोकसंस्कृतीचा हा व्याप आमच्या सगळ्या आधुनिक संस्कृतीलासुध्दा व्यापून राहिलेला आहे की नाही याचा विचार व्हावा.

आज ज्या पध्दतीनं माणसांचं जीवन चाललेलं आहे, त्या पध्दतीमध्ये आपल्याला असं दिसतं आहे की, 'जुने जाऊद्या मरणालागुनी, जाळुनि किंवा पुरुनी टाका' जुनं ते जाऊद्या सगळं, आता नवीन काय ते पहा. असं एकीकडे म्हणायचं आणि एकीकडे जुन्याचाच पुन्हा पुन्हा वापर कसा योग्य आहे हे सांगण्याचाही प्रयत्न करायचा आणि म्हणून विशेषतः लोकांना निरनिराळ्या कर्मकांडात गुंतवून ठेवण्याचे उद्योग, देवाधर्माच्या नावावर, संस्कृतीच्या नावावर हे पुन्हा पुन्हा चाललेले दिसतात आणि त्याच्यामध्ये 'तथाकथित' शिक्षित स्त्रिया, मी 'तथाकथित' म्हणते मी 'सुशिक्षित' म्हणत नाही, तथाकथित शिक्षित स्त्रिया त्याच्यामध्ये अडकतात. लोकसंस्कृतीतल्या आणि संत स्त्रियांनी जेवढा विचार केला, स्वतःच्या जगण्याचा तेवढा विचार या शिक्षित बाया करीत नाहीत. स्वतःला पदवीधर म्हणवतात, उच्चशिक्षित म्हणवतात परंतु आपण हे का करतो आहोत हे कर्मकांड, या कर्मकांडाचा विचार करत नाहीत असे दिसते. विधी श्रध्देने केला जातो आणि ज्यावेळेला ज्या विध्यात्मकतेतली श्रद्धा बाजूला होते, त्यावेळेला जे उरतं नुसतं कर्म केलं जातं, नुसते विधी केले जातात त्याला कर्मकांड असं म्हणतात. की नुसतं करत रहायचं ते अमुक करा, तमुक करा, तमुक करा आणि मग त्याला 'साइंटिफिक रिझन देण्याचा प्रयत्न करायचा.' स्यूडो सायन्स म्हणजे आता लोककलांच्यामध्ये सुध्दा ही भानगड आलेली दिसते आहे. म्हणजे बायकांनी कपाळाला कुंकू का लावावं, परवा मी लोककलांचा एक कार्यक्रम पाहिला मुंबईला आणि गंमत अशी आहे की, आधुनिक पद्धतीनं लोककला

शिकवणाऱ्या एका संस्थेमधल्या एका मुलीने हा कार्यक्रम सादर केला त्या कार्यक्रमामध्ये एक गोंधळ सादर केला, त्या गोंधळाचं गाणं आणि त्याच्यामध्ये तिने असं समर्थन केलं की बाईनी कपाळाला कुंकू लावणं हे कसं आवश्यक आहे. आणि त्याला सायन्सची म्हणजे शास्त्रीय विधाने म्हणतात. ती वैज्ञानिक कारणे काय? तर बायकांना फार मानसिक त्रास असतो, कपाळाला इथे मधोमध दोन भुवयांच्यामध्ये दाब बिंदु असतो त्या दाब बिंदुवर कुंकवामुळे दाब पडतो आणि त्यामुळे त्यांचं मानसिक स्वास्थ हे सुरळीत होतं. त्या मुलीचं मी ऐकलं सगळं, मुंबईला, स्टेजवर आणि नंतर मी प्रश्न विचारला, ठीक आहे, त्या कुंकवाच्या दाब बिंदूमुळे स्त्रियांचं मानसिक स्वास्थ ठीक होत असेल तर मानसिकदृष्ट्या जास्त स्वास्थ्याची गरज कोणाला आहे. लग्न झालेल्या बायकांना का विधवांना? विधवांना जास्त गरज आहे! कारण मानसिकदृष्ट्या त्या जास्त असुरक्षित आहेत, तर विधवांना आम्ही कुंकू लावायचीच मनाई करणार. मग या 'सायंटिफिक रिझन'ला अर्थ काय आहे? मग याला आम्ही काय म्हणणार? 'फेक सायन्स', 'स्यूडो सायन्स', व्याज विज्ञान/खोटं विज्ञान', विज्ञानाच्या नावावर या खोट्या गोष्टी पसरवल्या जातात, आणि मग याला वैज्ञानिक सत्य कसं आहे, हे ठासून सांगायचा उद्योग चालू झाला आहे. दुर्दैव म्हणजे 'तथाकथित' शिक्षित समाज याला बळी पडतो आहे, हा उलटा प्रवास सुरू झाला आहे, तो चिंताजनक आहे. अरे जर त्या बायकांचं स्वास्थ टिकायचं असेल तर विधवांना जास्त गरज आहे तर त्यांना तुम्ही याची परवानगीच देत नाही, कुंकू लावायची! बरं स्त्रियांना जर मानसिक अस्वास्थ असेल तर पुरुषांचं काय? सगळे पुरुष मानसिकदृष्ट्या स्वस्थ असतात का? नाही. तर आपण ज्याला 'सायंटिफिक रिझन' देतो म्हणतो, वैज्ञानिक सत्य म्हणतो, त्याच्या पाठीमागच्या जो अप्रबुध्दपणा आहे, त्याच्याकडे आमचं लक्षच नाहीये आणि ते आंधळेपणानी त्याचं आचरण चाललेलं आहे. तथाकथित उच्चशिक्षित स्त्रिया हे अत्यंत आंधळेपणाने करतायत असं मला सगळीकडे दिसतं, एखाददुसरी असेल वेगळी, परंतु बहुसंख्य ज्यांना आर्थिक स्वास्थ्य आहे, सामाजिक दर्जा आहे आणि त्यांचे मेंदू काम करीत नाहीयेत, यांचे मन आणि मेंदू हे मोकळे करायला पाहिजेत, चिमटीएवढे मेंदू असलेली ही माणसं आहेत की जे

आंधळेपणानी अशाप्रकारचे आचरणं करतायत, कर्मकांडामध्ये गुंतून राहतायत आणि त्याचं समर्थन करतायत, यांना सुशिक्षित का म्हणायचं? त्या स्त्रिया असोत किंवा पुरुष असोत. हे साक्षर आहेत फक्त, म्हणजे शिक्षणाची व्याख्या इंग्रजोत्तर काळामध्ये 'लिहिता वाचता येणं म्हणजे शिक्षण' ही जी झालीये ती तोकडी आहे. त्यांना फक्त लिहिता वाचता येतं. सुशिक्षणाने स्वतंत्र विचार करण्याचे सामर्थ्य यावे आणि स्वतंत्रपणे आचरण करण्याचं धाडस यावं. कारण ज्ञानाने धीर यायला पाहिजे, ज्ञानाने धाडस यायला पाहिजे, ज्ञानाने भीती वाढायला नको. अज्ञानाने भीती वाढते, ज्ञानाने भीती जायला पाहिजे आणि जर ज्ञानाने भीती जायच्याऐवजी ती जर वाढत असेल तर या लिहिता वाचता येणाऱ्या या पदवीधरांना ज्ञानी म्हणायचं का? असे प्रश्न आपल्यासमोर उभे रहायला पाहिजे. ज्ञानामुळे माणूस निर्भय व्हायला पाहिजे आणि या देशातले लोक जर जास्त निर्भय व्हायचे असतील तर त्यांनी या सगळ्या कोंडाळ्यातून बाहेर यायला पाहिजे, आणि जी लोकसंस्कृती आणि लोकविज्ञान म्हणते त्याचा सर्वांगानी नीट धांडोळा घ्यायला पाहिजे. केवळ जुनं आहे म्हणून नव्हे त्यातलं काही टाकाऊ असू शकतं, त्यातलं काही उपयुक्त असू शकतं. आमच्या नाटककार कालीदासांनी म्हटलं आहे की, 'जुनं असतं ते सगळं चांगलच असतं असं नाही, नवे असते ते सगळं टाकाऊ असतं असं नाही' शहाणी माणसं जी असतात ती विचार करतात आणि यातलं टाकाऊ काय आणि टिकाऊ काय याचे विवेकाने ग्रहण करत असतात.

'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्। न चापि सर्वम् नव मित्यवद्यम्'- जे नवीन असतं ते सर्व टाकाऊ असतंच असं नाही मग शहाणी माणसं काय करतात - ''सन्तः परीक्षान्यतरन्'' भजन्ते - जी शहाणी माणसं असतात ती स्वतः परीक्षण करतात. स्वतःचं डोकं चालवतात. ''मूढः प्रत्ययनेयबुद्धि।।'' - आणि मूर्ख जे असतात ते दुसऱ्याच्या बुध्दीवर अवलंबून असतात. अमुकतमुक महाराजांनी सांगितलय, व्हा शरणागत. या शरणागतीला ज्ञानाने विरोध केला पाहिजे, ज्ञानाने माणसाला निर्भय बनवलं पाहिजे. आणि ते जर निर्भय बनवत नसेल तर पुढे काय? त्यांना ज्ञानी म्हणायचं कां?

आर्टिफिशियल इंटिलिजन्सबाबत सध्या बरीच चर्चा आहे. मी काही जाणकार लोकांना विचारलं 'ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता नावाची काय गोष्ट आहे?'

मग त्या त्या क्षेत्रातल्या काही चार लोकांनी मला लांबलचक निबंधच्या निबंध पाठवले इंग्रजीमध्ये, मराठी, हिंदीमध्ये वगैरे. त्याचे सार मग मी माझ्या अल्प मतीप्रमाणे काढण्याचा प्रयत्न केला आणि

कृत्रिम बुध्दिमत्ता (आर्टिफिशियल इंटिलिजन्स) म्हणजे जो सजीव माणूस आहे तुमच्या माझ्यासारखा तो आजपर्यंत आपलं डोकं चालवून जे काही नवं जुनं असेल ते ठरवत होता. मी लेखक असेन तर माझं लेखन जे काही बरं वाईट असेल ते माझं मी करीत असे. आणखीन कोण दुसऱ्या क्षेत्रातला असेल तर तो त्याची निर्मिती करीत असे. आता ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता आल्यामुळे काय होणार आहे म्हणे? तर माणसाच्या कर्तृत्वशक्तीची बंधनं ही संपणार आणि ती जी आर्टिफिशियल इंटिलिजन्स नावाची गोष्ट जी आहे ती तुमच्या बुद्धीच्यापेक्षा जास्त क्षमतेने काम करणार आहे आणि त्यामुळे तुमच्या बुद्धिमत्तेच्या पलीकडे ती जाते आहे. म्हणजे मी माझ्या बुद्धीने जर काही ठरवायचं म्हटलं तर आर्टिफिशियल इंटिलिजन्स त्याच्यापेक्षा शतपटींनी पुढे जाणार आहे आणि माणूस तोकडा पडणार आहे तिथे. मला स्थानच नाही काही. मी एक लेखक असेन, मी काही बरा वाईट अनुभव घेऊन समजा एखादी कथा लिहिली तर तो आर्टिफिशियल इंटिलिजन्स जिथे निर्माण होतो आहे, तो त्याच्याही पेक्षा आणखीन मोठ्या गोष्टी तयार करु शकतो, आपोआप तयार करु शकतो, असं मला सांगण्यात आलं. आणि मग मी जी तयार केलेली कथा आहे त्याला काहीच अर्थ नाही, म्हणजे उद्या कुणीही त्या आर्टिफिशियल इंटिलिजन्सच्या 'ॲप'ला सांगेल ते तारा भवाळकरांच्या सारखं पुस्तक तुम्ही करा, तो फटाफट फटाफट करुन देईल, मग तारा भवाळकरनी केलेलं त्याला काहीच अर्थ नाहीये, मोडीत गेली ती! आता प्रश्न कसा निर्माण होतो, माणसाच्या अस्तित्त्वाला किंमत राहणार की नाही? कारण माणूस ज्यावेळेला कुठलीही कृती निर्माण करत असतो, त्यावेळेस त्याच्या पाठीमागे त्याचा अभ्यास असतो, त्याचा विचार असतो आणि सगळ्यात महत्त्वाची गोष्ट त्याची संवेदना असते. जर ती संवेदनाच नाहीशी होणार असेल कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे जिवंत माणसाची तर मग जिवंत माणसाचं काम काय? म्हणजे ज्याला प्रकृतीने दिलेल्या आपल्या शक्ती आहेत. प्रकृती म्हणजे निसर्गाने! आपोआप मिळालेल्या आपल्या ज्या शक्ती आहेत, विचार

करण्याची शक्ती असेल, संवेदनेची शक्ती असेल, सुख–दु:ख ग्रहणाची शक्ती असेल या सगळ्याच्या पलीकडे जर ती कृत्रिम बुद्धिमत्ता काम करणार असेल तर मग माझ्या माणसाच्या या अस्तित्त्वाला अर्थ काय? असा प्रश्न निर्माण होतो, म. गांधींवर एकेकाळी आरोप होत असे की, त्यांचा यंत्र / विज्ञानाला विरोध आहे. ते मागासलेले आहे. त्यावर महात्मा जींचे उत्तर होत की, यंत्र – तंत्र हे माणसाठी आहेत. ते माणसाला गुलाम करण्याइतके वरचढ होऊ नये. कृत्रिम बुद्धीमत्तेमुळे भविष्यात तसे होण्याची शक्यता जाणकार व्यक्त करीत आहे. त्यासाठी जगभरच्या शासन कर्त्यांनी आणि वैज्ञानिकांनी सावध रहावे. उद्या जय कला आणि साहित्य यांवर कृत्रिम बुद्धीमत्तेने आक्रमण केले तर संवेदनशील कलावंत आणि साहित्यीक संपतील की काय? मग साहित्य संमेलने तरी होऊ शकतील का आजच्या सारखी? असे प्रश्न निर्माण होतात. थोड नकारात्मक विचाराने त्या विचारांचा रोबट होत आहे. पण माणसाने आपली बुद्धिमत्ता आणि संवेदना सुरक्षित ठेवावी.

या निमित्ताने खूप विस्ताराने एक विचार आपल्या समोर ठेवण्याची संधी मिळाली. पण हे आहवान या पुढील भारतीय आणि प्रामुख्याने मराठी माणसाने स्वीकारावे आपले संशोधन मराठीतून मांडावे आणि ते इतके लोकोत्तर असावे की जगातील अन्य भाषकांना मराठी शिकल्याशिवाय गत्यंतर राहू नये. मग मला एक गोष्ट आठवते.

मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळालेला आहे. याच्याबद्दल आपण आंनद व्यक्त करतोच याबद्दल वाद नाही. प्रश्न असा आहे, अभिजात म्हणजे नेमकं काय? मी मुद्दाम शब्दकोश काढून अभिजात आणि अभिजन या शब्दांचे अर्थ पाहिले. त्यात अभिजन म्हणजे 'कुलीन, सभ्य, उच्च, सुसंस्कृत' असे पर्यायी शब्द दिलेले आहेत. आणि अभिजन म्हणजे 'उत्तम कुळ असलेला, कीर्तिवान' म्हणजे अभिजन. आता प्रश्न असा येतो की उच्च कुळामध्ये जन्माला न येऊन सुद्धा माणसे अधिक गुणवान होऊ शकतात की नाही त्याची उदाहरणे आपल्या पुराणामध्ये, इतिहासामध्ये मोठ्या प्रमाणावर आहेत आणि त्याचे सर्वांना माहिती असलेलं उदाहरण म्हणजे कर्णाचे आहे. कर्णाने म्हटलेलं आहे की जन्म कुठे झालाय हे महत्त्वाचं नाही, तर त्याचं कर्म काय आहे हे महत्त्वाचं आहे. ते कर्णाचं वचन प्रसिद्ध आहे. 'दैवायत्तं

कुले जन्मः मदायत्तं तु पौरुषम्।' जन्म कुठे मिळावा हे आपल्या हातामध्ये नसतं ते देवाच्या हातात असतं. परंतु पौरुष, पराक्रम, गुणवत्ता वाढवणं हे आपल्या हातात असतं आणि त्याप्रमाणे माझा जन्म सूर्य कुळात झालाय का आणखीन कोणाच्या पोटी झालेला आहे मला माहिती नाही. परंतु माझा पराक्रम कसा आहे. मी अर्जुनासारखा बाण मारणारा आहे की नाही, मी धनुर्धर आहे की नाही, मी त्याच्या तोडीचा धनुर्धर म्हणून उभा राहू शकतो की नाही? या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत आणि हे केवळ कर्णाच्या बाबतीतच नाही तर अनेकांच्या बाबतीमध्ये आपल्याला दिसतं, मोठं उदाहरण म्हणून आपण हे उदाहरण घेतलेलं आहे. अलीकडचे मोठे उदाहरण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आहे.

आता प्रश्न असा आहे की निरनिराळया ज्या बोली आहेत, त्या बोली त्यांना आपण प्राकृत म्हणतो, प्रमाणभाषा आणि बोली याच्यामध्ये प्रमाणभाषेचा हा जो दर्जा आहे या दर्जाची संकल्पना केव्हा आणि कशी आली? तर इंग्रजोत्तर काळामध्ये आपल्याकडे लेखन वाचन पद्धतीने जी सार्वत्रिक शिक्षण देण्याची जी परंपरा सुरु झाली आणि नंतर आपल्याकडे शिक्षण म्हणजे लेखन वाचन येणं अशाप्रकारची एक परिभाषा निर्माण झालेली आहे. जणु काही ज्यांना लिहिता वाचता येत नाही ते अडाणी, ते मूर्ख! अशाप्रकारे आजही लोकं समजताहेत. खरं म्हणजे आपण पुष्कळ उदाहरणे पाहिली की लिहिता वाचता न येणारी मंडळी मग ती स्त्रिया असू देत, संत असू देत, अन्य कुळामधली असू देत ही अतिशय विचक्षण असू शकतात, ती संवेदनशील असू शकतात, ती प्रतिभावंत असू शकतात आणि मग त्याच्यासाठी जात्यावर दळण दळणाऱ्या बायकांच्यापासून ते संतसाहित्यातल्या स्त्रिया आणि पुरुषांच्यापर्यंत विविध जाती जमातींची उदाहरणं आपल्याला दृष्टोत्पत्तीस येतात सगळीकडे. मग लिहिता वाचता येणं म्हणजेच शिक्षण ही भूमिका कशी तयार झालेली असावी? तर इंग्रजोत्तर काळामध्ये शालेय पाठयपुस्तके निर्माण करुन ज्या शाळा निघाल्या त्या शाळांच्यामधून मेकॉलेनी ती रुढ केली असे म्हणतात. त्यावेळेलाही एक भूमिका होते की, मेकॉलेनी काय केलं? तर मास्तर आणि कारकून निर्माण करण्याच्या शाळा निर्माण केल्या. म्हणजे निरनिराळया शाळा निघाल्या पाहिजेत, तिथे शिकवायला

मास्तर पाहिजेत आणि सरकारी कचेऱ्यांच्यामध्ये कारकून पाहिजेत आणि त्यापद्धतीचे लेखन वाचन ज्यांना येतं ते शिक्षित आणि बाकीचे सगळे अडाणी आणि म्हणून आपल्याकडे मूठभर मंडळींच्यामध्येच लेखन वाचनाची परंपरा वंशपरंपरागत होती. आणि खरं सांगायचं म्हणजे स्वच्छ शब्दामध्ये बोलायचं झाले तर ब्राम्हण जमातीमध्ये ही परंपरा दीर्घकाळपासून होती, जुन्या काळापासून असा आपला समज आहे परंतु प्रत्यक्षामध्ये जर बघितले तर सर्व ब्राम्हणांनासुद्धा नीट लिहिता वाचता येत होतंच असं नाही. विशेषत: स्त्रियांच्या बाबतीमध्ये याची अनेक उदाहरणे आपल्याला साहित्यामध्येसुद्धा दिसतात. ज्यांनी सुरूवातीच्या काळामध्ये आत्मचरित्रे लिहिली, त्यात आमचे बेळगावचे गंगाधर पंत देशपांडे नावाचे कॉंग्रेसचे फार मोठे पुढारी होते आणि त्यांनी आपलं आत्मचरित्र लिहिलेलं आहे. ते बेळगावहून पुण्याला शिकायला आलेले होते. कारण बेळगावमध्ये उच्च शिक्षणाची सोय नव्हती आणि बऱ्याच ठिकाणी इतर ठिकाणी जिथे शिक्षणाची सोय नाही तिथले लोक पुण्या-मुंबईला शिकायला जायचे आणि प्रामुख्याने पुण्याला शिकायला जायचे तसे गंगाधरराव देशपांडे आले. त्याकाळात मुलामुलींची लग्ने लवकर व्हायची. म्हणजे मुलगे हायस्कूलमध्ये पंधरा-सोळा वर्षाचे असताना मुलांची लग्नं व्हायची आणि मुली म्हणजे त्यांच्या बायका नऊ-दहा-अकरा वर्षाच्या बायका होत्या. तसे गंगाधर पंत देशपांड्यांचे लग्न हे लवकर झालेले होते आणि त्याप्रमाणे ते पुण्याला शिकायला जरी होते तरी पत्नीशी संपर्क असा फारसा येत नव्हता. एका सुट्टीमध्ये ते बेळगावला आले आणि बेळगावला आल्यानंतर ते बायकोला हळूच म्हणाले, (कारण त्या घरातल्या पद्धतीप्रमाणे बायकोची भेट (पती-पत्नींची) ही फक्त रात्रीच व्हायची.) तर ते बायकोला म्हणाले 'मी तूझ्यासाठी पुण्याहून एक गंमत आणली आहे.' तिला वाटलं पुण्यावरून आपला नवरा काहीतरी शिकून वगैरे आलाय म्हणजे काहीतरी नव्यापद्धतीची साडी-बीडी, दागिना वगैरे असं काहीतरी असेल आणि मग ती बिचारी वाट बघत बसली की, रात्री काय आणतायत ते. तर रात्री त्यांनी पाटी, पेन्सिल आणि पुस्तके बाहेर काढली आणि म्हणाले की, 'मी तुला आता लिहायला वाचायला शिकवणार आहे.' आता पाटी, पेन्सिल पाहिल्याबरोबर त्या बाईचं डोकं फिरलं. ती म्हणाली, 'असलं मला भलतं

काही तरी सांगू नका!' उच्च वर्णीय, उच्च शिक्षित असं ते घराणं गंगाधरपंत देशपांड्यांचं, बेळगावमधले अतिशय प्रतिष्ठित घराणं, त्या घराण्यातली ही मुलगी म्हणते, 'मला हे भलतं सलतं काही सांगू नका.' ते म्हणाले, 'अगं, आता पुण्या-मुंबईतल्या सगळ्या बायका सर्रास लिहायला वाचायला शिकतात.' ती म्हणाली, 'शिकत असतील! त्यांना लवकर विधवा व्हायचं असेल म्हणून त्या शिकत असतील.'

समज असा होता की, बाई जर लिहायला वाचायला शिकली, तर सरस्वतीचा तिच्यावर कोप होतो आणि सरस्वतीच्या कोपाने ती विधवा होते! उच्च-वर्णीयांच्या स्त्रियांच्यामध्ये असलेले समज दीर्घकाळपर्यंत होते. आता गंगाधरपंत देशपांडे हे महात्मा गांधींच्या चळवळीमध्ये काम करणारे म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील तशी अलीकडची गोष्ट. इसवी सनाच्या १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीची. त्या काळात जर इतका लोकांच्या मनामध्ये शिक्षणाविषयी अपसमज असेल तर मग बाकीच्या इतर जाती जमातींच्याबाबतीमध्ये तो किती मोठा असेल. तर स्त्रियांना शिकवू नये याबद्दल असे हे अपसमज होते आणि मग याच्यासाठी ही भीती घालायची आणि स्त्री च्या बाबतीमध्ये सगळ्यात मोठी भीती म्हणजे तिने विधवा होऊ नये ही! अशा कितीतरी घटना! म्हणजे त्याकाळातलं साहित्य जर बारकाईने वाचले तर अशा आणि अनेक घटना आणि अनेक प्रसंग पहायला मिळतील. तर उच्च आणि कुलीन असं जे काही म्हटलं जातं त्यात या स्त्रिया उच्च कुळातल्या नव्हत्या का?, त्या कुलीन नव्हत्या का? काही लेखन वाचन करायची त्यांना मुभा होती का? नव्हती!

दुसरे उदाहरण की, सांगलीमध्ये पहिल्यांदा नाटक सुरू झाले. विष्णुदास भाव्यांनी नाटक सुरु केले वगैरे वगैरे म्हणतात, त्याचा मी बऱ्यापैकी अभ्यास केला. विष्णुदासांनी सुरुवातीला नाटक ज्यावेळेस इथे बसवले त्यावेळेस राजे साहेबांनी काय केले? तर विष्णुदासांना सांगितले, तो मुलगा होता, अठरा-वीस वर्षाचा त्यांना कर्नाटकी नाटक पाहून म्हणाले 'तू असं नाटक करशील का?' तर तो म्हणाला, 'हो, करीन. पण मला नाटकात काम करायला मुलं पाहिजेत.' त्यावेळेस कोकणातून बरीच मुले पोट भरण्यासाठी संस्थानच्या ठिकाणी शहरामध्ये येत असत. तेव्हा सांगली हे संस्थान होते. संस्थानामध्ये

कोकणातून आलेली तरुण ब्राम्हणाची मुलं होती, त्यांना पोट भरण्याचा उद्योग काय होता? तर मोठमोठ्या सरदारांच्याकडे किंवा पैसेवाल्यांच्याकडे पाणी भरायचे, पुरुषांची धुणी धुवायची, 'धोतरं बडवणं'असा शब्द त्या काळामध्ये होता धोतरं बडवायची. ही ब्राम्हणाची मुलं, ब्राम्हणाच्याच घरात काम करणारी. फक्त ती श्रीमंतांच्या घरी काम करत होती आणि पोट भरायला आलेली होती. तेव्हा राजेसाहेबांनी सांगितले की, 'इथे बरीच पाणकी मुलं आहेत, त्या पाणक्या मुलांना तू हाताशी धर आणि तू ते नाटक बसवं.' त्याच्याबाबत मी सर्व विस्ताराने विष्णुदासांच्या चरित्रात लिहिलेलं आहे. ते नाटक बसवताना आता त्या नकला त्यांना पाठ करायला द्यायच्या, तर विष्णुदासांनी कधीही संपूर्ण संवाद लिहिले नाहीत, गाणी लिहिली आणि संवाद उस्फूर्तपणे म्हणायचे. कारण संवाद पाठ करायचे म्हटलं तर पात्रांना लिहिता वाचता यायला पाहिजे आणि त्यांना तर लिहिता वाचता येत नव्हतं, आणि मग उस्फूर्तपणे संवाद बोलायचे, त्याचे साचे काही ठरलेले असायचे की, राजाने कसं बोलायचं, दासीने कसं बोलायचं, कोणी कसं बोलायचं... तमाशामध्ये जसं असतं तसं, तर त्याप्रमाणे ती मुलं उस्फूर्तपणे भाषण बोलायची. ब्राम्हणांच्या मुलांना सगळ्यांना लिहिता वाचत येत होतच असं नाही. पाठांतर येत होतं परंतु लिहिता वाचता येत नव्हतं.

पाठांतर ही वेगळी गोष्ट आणि लिहिता वाचता येणं ही गोष्ट वेगळी आहे. पाठांतरावर त्या काळात भर असायचा त्याचं महत्त्वाचं कारण असं की, लेखन वाचन ही फार दुर्मीळ गोष्ट होती. त्यामुळे मेकॉलेनी शाळा काढल्यानंतरसुद्धा फार कमी माणसं शिकायला लागली. ज्यांना शहरामध्ये, शाळेमध्ये, कचेऱ्यामध्ये नोकऱ्या मिळवणे शक्य होते ते ब्राम्हणाचे लोक हे प्रथम शिकायला लागले. ब्राम्हणाच्या बायकासुद्धा फार उशीरा शिकायला लागल्या असं आपल्याला दिसतं. त्याची पुष्कळ उदाहरणं आहेत. तर हा जो समज आहे की अभिजन म्हणजे उत्तम कूळ असलेला, सभ्य, उच्च, सुसंस्कृत हे मापदंड मोजायचे कसे? हा प्रश्न आहे आणि मग ती मंडळी जी भाषा बोलत असत ती भाषा पुन्हा म्हणजे ते ज्या घरामध्ये काम करत असत त्या घरातल्या लोकांची भाषा आणि या कामकरी मुलांची भाषा याच्यामध्ये स्वभाविकच फरक पडत असे. मग ज्याला आपण प्रमाणबोली म्हणतो ती

प्रमाणबोली म्हणजे शुद्ध आणि ती प्रमाणबोलीची प्रमाण भाषा काही प्रमाण असू शकते का? खरे तर भाषा ही एक मानीव संकल्पना आहे आणि बोली हे वास्तव आहे. प्रत्यक्षामधे माणसं बोलतात आणि ते जे बोलणं आहे ते प्रत्येकाचं स्वतंत्र असतं म्हणजे 'पिंडे पिंडे मतीर्भिन्नं; कुंडे कुंडे नवा जलम्' तशी प्रत्येकाची बोलीची पद्धती ही वेगळी-वेगळी असते. समान स्तरामधून येणाऱ्या लोकांची एकमेकांच्या जवळची असेल परंतु वेगळ्या परिस्थितीतून येणाऱ्या लोकांची आणखी वेगळ्या प्रकारची बोली असू शकते. म्हणजे शेतकऱ्याच्या घरातून येणाऱ्या मुलाची वेगळी असू शकेल आणि ब्राम्हणाच्या घरातून येणाऱ्या मुलाची वेगळी असू शकेल, पण बोली हे वास्तव आहे आणि प्रमाणबोली आणि प्रमाणभाषा याच्यातही अंतर आहे. कारण लिहित असताना कसे लिहायचे, 'हे असे झाले' व्याकरण सांगतं आम्हाला मोरोपंत दामल्यांचं! परंतु बोलताना माणूस कसा बोलतो सहजच 'हे असं झालं' म्हणजे प्रमाणबोली आणि प्रमाणलेखन याच्यामध्येही एक अंतर असतं. कळत-नकळत आणि म्हणून बोली हे वास्तव. मग भाषा ही मानीव संकल्पना जर असेल तर बोली हे प्रत्यक्ष चलन असतं आणि ते चलनामध्ये जोपर्यंत आहे तोपर्यंत ते टिकत असतं. मग भाषा लिपीबद्ध होणे हा उद्योग त्या शिक्षणाच्या काळामध्ये सुरु झाला. लिहिता येणं आणि वाचता येणं आणि लिहिण्यासाठी लिपीबद्धता. लिपीबद्धता आली की काय होतं? बंदिस्ती येते भाषेला, बोलण्यामध्ये जी लवचिकता असते, ती लवचिकता लिहिण्यामध्ये नाहीशी होते. कारण प्रत्येकाची उच्चाराची पद्धती वेगळी असते. ही उच्चाराची पद्धती आपली उच्चार इंद्रिये आपण कशी वापरतो त्याच्यावर अवलंबून असते. म्हणजे एकाच घरामधल्या एकाच परिस्थितीमध्ये वाढलेल्या दोन व्यक्तींची उच्चारणाची शैली पूर्णपणे वेगळी असू शकते कारण आपले दात, ओठ, जीभ, श्वास हे कोण कसे वापरते त्याच्यावर ते अवलंबून असते. आणि म्हणून बोली आणि भाषा यातले अंतर आपण समजून घ्यावे. लिपीबद्धता आली की त्याचे प्रमाणिकरण करणे सोपे जाते लिहिण्यासाठी, म्हणून आपल्याकडे लेखन-वाचन म्हणजे लिहिता-वाचता येणं म्हणजे शिक्षण ही मेकॉलेप्रणित पद्धती ज्यावेळेला रुढ झाली त्यावेळेला अगदी तथाकथित मध्यमवर्गीय पुणेरी बोली जिला 'शुद्ध बोली' असे म्हटले जाते

किंवा प्रमाणबोली असे म्हटले जाते. तिला प्रमाणत्व कशामुळे आले तर दोन–तीन गोष्टींमुळे आले. एक तर पुण्याला शेवटचे राज्यकर्ते होते, देशी राज्यकर्ते म्हणजे पेशवे. दुसरे – शिक्षणाची सुरुवात पुण्यामध्ये झाली, मुंबईमध्ये शिक्षणाची सुरुवात झाली ती मिशनरी लोकांनी केली. मिशनरी लोकांच्या शाळा पहिल्यांदा तिथे निघाल्या, बेळगावला मिशनरी लोकांच्या शाळा निघाल्या. म्हणून म्हटले की बाबा पद्मनजी मिशनरी लोकांच्या शाळांमध्ये बेळगावला शिकले. आपले महात्मा जोतिबा फुले मिशनऱ्यांच्या शाळेमध्ये शिकले. त्यामुळे देशी लोकांनी ज्या शाळा काढल्या. त्या एक तर संस्कृत शिकवणाऱ्या शाळा होत्या, तात्या पंतोजीची शाळा म्हणायचे त्याला. संस्कृत पाठशाळा. मी सांगलीमध्ये आल्यानंतर दीर्घकाळपर्यंत गणपतीच्या मंदिरामध्ये पाठशाळा होती. आजही कदाचित असण्याची शक्यता आहे की जिथे फक्त संस्कृतमध्ये आणि विशिष्ट स्तरातल्या मुलांना शिक्षण दिले जाते. तर लिपीबद्धता आली की भाषेला ती बंदिस्ती येते. पुणेरी बोली ही मग प्रमाणबोली अशी मानली गेली आहे दीर्घकाळपर्यंत. आणि असे म्हटले जाते की, पुण्याची माणसं सगळ्यात शुद्ध बोलतात. 'स्टँडर्ड डायलेक्ट'–डायलेक्ट, लँग्वेज नाही. ती स्टँडर्ड डायलेक्ट तिथले उच्चार हे प्रमाण उच्चार. लहानपणासून मी पुण्यामध्ये मोठी झाले आणि पुण्यातली 'शुद्ध' मराठी ज्या प्रदेशामध्ये असते, म्हणजे भौगोलिक भागात ती शनिवार पेठ, नारायण पेठ आणि सदाशिव पेठ या तीनही ठिकाणची मराठी मी ऐकत आले आणि त्या ठिकाणी जे आधी राज्यकर्ते होते ते राज्यकर्ते कोकणातून आलेले पेशवे. त्यांच्या जातीची मंडळी मोठ्या प्रमाणामध्ये पुण्यामध्ये होती आणि आजही आहेत. आणि त्यामुळे 'ब्राम्हणीकरण, ब्राम्हणीकरण' असे ज्यावेळेला म्हटले जाते, तेव्हा प्रामुख्याने ब्राम्हणांचा हा वर्ग डोळ्यासमोर असतो आणि ती मंडळी जे काही बोलतात ते प्रमाण! त्या मंडळींचे शिक्षण असेल ते प्रमाण! त्या मंडळींचे ज्ञान असेल ते प्रमाण! असे मानले जाते आणि ते मी ऐकत आले, त्यावेळेस माझ्या असे लक्षात आले की यासगळ्या मंडळींचे बोलणेसुद्धा एकसारखे नसते, म्हणजे मी ज्या वाड्यामध्ये राहत होते विद्यानिधी सिद्धेश्वरशास्त्री चित्रावांच्या वाड्यामध्ये तिथे अस्सल कोकणातून आलेलं एक बिऱ्हाड होतं आणि त्या कोकणातून आलेल्या बिऱ्हाडांच्यामध्ये

त्या आजी वेगळ्या पद्धतीने बोलत होत्या, सून वेगळ्या पद्धतेने बोलत होती आणि मुलाने एक व्यवसाय काढलेला होता. तो दुकानात गेल्यावर तिथे वेगळ्या पद्धतीने बोलत होता. कारण कोकणातून आलेली ती बोली तो जर दुकानात बोलायला लागला असता तर त्याच्याकडे गिऱ्हाईक आले नसते. पुण्यामधले सर्वसामान्य माणसांचे जे बोलणे होते त्यावेळचे ते त्याला आत्मसात करणे भाग होते. तेव्हा ती भाषा तुम्हाला जगण्यासाठी आवश्यक त्या गोष्टींच्यावर अवलंबून असते की तुम्ही कुठल्या प्रदेशात राहता? आणि तुमच्या गरजा काय आहेत? आणि त्या कुठे पूर्ण होतात? त्याच्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे जो लोकाचार असतो तो लोकाचार हा अधिक लवचिक असतो. ज्याला आपण लोकसंस्कृती म्हणतो. तिची ती लोकभाषा असते प्रमाण, व्यवहारामध्ये असलेली; ती जास्त लवचिक असते. ती बदलती असते आणि त्यामुळे समग्र लोकसंस्कृती ही लवचिक असते, स्वाभाविक असते आणि प्रवाही असते म्हणजे ती बदलती असते, गरजेनुसार ती बदलत असते आणि अभिजनांची जी भाषा, प्रमाणभाषा ती लिपीबद्ध झाली की तिला एकप्रकारची बंदिस्ती येते. द. ग. गोडसे हे लोकसंस्कृतीचे मोठे अभ्यासक त्यांनी दोन फार चांगले शब्द वापरलेले आहेत की, ''लोकभाषा आणि लोकसंस्कृती ही 'गतिमानी' असते आणि ती ज्यावेळेला अभिजनतेकडे जाते, नागरीकरणाकडे जाते त्यावेळेस ती 'गणितमानी' होते. ती 'गणितमानी होते' म्हणजे बंदिस्त होते आणि मग ती सगळया पातळ्यांच्यावर गणितमानी होते. आणि ती गतिमानी असते ती सगळ्या पातळ्यांच्यावर असते. त्याचे एक उदाहरण – त्याच काळामध्ये संगीत नाटके होत असत. सुरुवातीला संगीत नाटकांचे आपण वर्णन असे ऐकतो किर्लेस्करांच्या काळामधले की रात्र रात्र संगीत नाटकं चालायची आणि एखादं गाणं म्हणण्यामध्ये तो जर गायक रंगला तर तो दोन-दोन तास एक गाणं म्हणायचा वगैरे, त्याला वन्समोअर मिळत रहायचे.

मुंबईला ज्यावेळेला व्यावसायिक नाटके व्हायला लागली आणि मुंबईला गिरण्या-कारखाने आले आणि कचेऱ्यांच्यामधून लोकं कामे करायला लागले. तेव्हा कचेऱ्यांची वेळ सकाळी ९ ते ५ अशी ज्यावेळेला ठरली त्यावेळेला सकाळी ९ ला जर घराच्या बाहेर पडायचे असेल तर पहाटे पाचपर्यंत 'प्रिये

पहा..' गाणं ऐकून घरी जाऊन झोपून पुन्हा ताजंतवानं होऊन कचेरीमध्ये जाऊन काम करणं हे अशक्य झालं. परिणाम असा झाला की, मुंबईला पोलीसांनी कायदा केला की, रात्री १२ च्या पुढे नाटकाचा प्रयोग चालता उपयोगी नाही. हे कशामुळे झालेले आहे? हा लोकाचार जो आहे तो लोकाचार जसा गणितमानी होत जातो तसा जीवनाच्या सर्व अंगावर त्याचा परिणाम होत असतो. त्याचा भाषेवर परिणाम होत असतो, जगण्यावर परिणाम होत असतो, सगळ्या यंत्रणेवर परिणाम होत असतो आणि मग आपल्याला असे दिसते की मुंबईच्या भाषेचे चलन आणि पुण्याच्या भाषेचे चलन ह्याच्यामध्येही फरक पडलेला आहे. मुंबईच्या जीवनाचे चलन आणि पुण्याचे चलन याच्यामध्ये फरक पडलेला आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, मुंबईमध्ये जो समाज होता तो निरनिराळ्या जाती-जमातींचा संमिश्र समाज होता आणि तो अधिक संपन्न होता. पुण्यामध्ये तसे नव्हते पुण्यामध्ये एका विशिष्ट स्तरातीलच लोक होते आणि ते ज्याला आपण धनवान म्हणू असे फक्त पेशवाईमधून आलेले सरदार जे होते ते फक्त धनवान सरदार होते. सरदार-दरकदार जे होते ते! पण ते सुद्धा उत्तरेकडेच नंतर जाऊन राहिले मध्यप्रदेशामध्ये! तर सांगायचे तात्पर्य तुमचं जगणं हे अनेक गोष्टींशी बांधलेले असते आणि त्याच्यातून ती भाषा घडत असते तेव्हा लोकसंस्कृती ही गतिमानी असते तिची एक गती असते लवचिकता असते, आणि ती अनेक गोष्टींच्यावर अवलंबून असते तुमच्या उपजिविकेच्या साधनांच्यावर अवलंबून असते आणि अभिजनांची जी शैली असते ती गणितमानी असते. अमुक वाजता उठायचं, तमुक वाजता पूजा करायची, तमुक वाजता जेवण करायचं हे असे त्यांनी आपल्याला गणितामध्ये बांधून घेतलेले असते. इतर व्यावसायिकांना तसे चालतंच असं नाही, ज्यावेळेला नोकरीपेशावर लोकांच्या अवलंबून राहण्याची वेळ आली त्यावेळेला मग ही गणितं सुरु झाली. शाळा सुरु झाल्या, महाविद्यालये सुरु झाली, कचेऱ्या सुरु झाल्या मग दुकाने अमुक वाजता उघडायची, दुकाने तमुक वाजता बंद करायची. आमच्या लहानपणी गावामधल्या वाण्याचं दुकान जवळ जवळ २४ तास उघडे असायचे. केव्हा ही गेले तरी, त्याच्यानंतर त्याच्यावर बंदिस्ती आली. त्याच वाण्याचं पुण्यामध्ये दुकान बुधवार पेठेमध्ये झाले, त्यावेळेस त्याच्यावर वेळेची

बंदिस्ती आली. तर हे एक छोटी छोटी उदाहरणं सांगते जी मी अनुभवली ती, की, गतिमानी आणि गणितमानी याच्यातला फरक, दुसरी गोष्ट अभिजन म्हणजे उत्तम कुळ असलेली! आता उत्तम कुळ हे कोण ठरवणार? म्हणजे ब्राम्हणाचे कुळ ते तेवढे उत्तम कुळ का? जे राज्यकर्ते मध्ययुगातले होते ते सगळे सरंजामशाही राज्यकर्ते होते. मराठा राज्यकर्ते होते, धनगर राज्यकर्ते होते मोठ्या प्रमाणावर आणि ते स्वत: जास्त कुलीन होते, जास्त सुसंस्कृत होते. म्हणजे मराठा घराण्यातल्या स्त्रिया आणि पुरुष यांचं जे वर्तन असेल, वागण्याची जी पद्धत असेल ही जास्त मर्यादित अशी होती. विशेषत: स्त्रियांच्या बाबतीमध्ये तर मग ब्राम्हणांच्या स्त्रिया फक्त कुलीन स्त्रिया आणि मराठा स्त्रिया ह्या अकुलीन म्हणायच्या का? मराठा लोकांचे उलट म्हणणे असे की, आमच्या स्त्रिया जास्त कुलीन आहेत का तर त्यांच्या डोक्यावरच्या पदरातून त्यांचा केस सुद्धा दिसत नाही. कुलीनाच्या संकल्पना ह्या प्रत्येक स्तरामध्ये वेगळ्यावेगळ्या असतात की नऊवारी साडी नेसल्यानंतर पायाचा घोटासुद्धा दिसता उपयोगी नाही अशाप्रकारे साडी नेसणे हे कुलीनतेचे लक्षण होते. तर अशा कुलीनत्त्वाच्या कल्पना ज्या आहेत त्या कल्पनासुध्दा बदलत्या असतात. जात-जमाती नुसार बदलत्या असतात. म्हणून 'उत्तम कुळं' म्हणजे काय? हे कुणी ठरवायचे? परंतु आमच्याकडे एक समज असा आहे की, ब्राम्हणाचं कूळ जे उत्तम कूळ! का? जे मुनस्मृतीनी ते सांगितलेलं आहे म्हणून. म्हणून ते सगळ्यामध्ये उत्तम कूळ. आणि अभिजाततेचे उच्चत्व, कुलीनत्व, सुसंस्कृतता हया सुसंस्कृततेचे निकषसुद्धा त्यांनी ठरवलेले आहेत. बाकीच्यांच्यावर ते लादले जाण्याचे शक्यता आपल्याला दिसते. त्यामुळे इंग्रजोत्तर काळामध्ये जो ब्राम्हण वर्ग शिकायला लागला, नोकरी करायला लागला, शहरामध्ये स्थिर स्थावर व्हायला लागला, आर्थिकदृष्ट्या तो स्थिर झाला त्यांनी जी काही आपली जीवनशैली निर्माण केली ती जीवनशैली समाजामध्ये आदर्श ठरली आणि आजही त्यालाच बरचसं महत्व दिले जाते आणि प्रत्येकाचे प्रयत्न मग तो मध्यमवर्गीय ब्राम्हणीकरणाचा प्रयत्न असतो. तो कुठपर्यंत असतो? तर बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला, जागृती केली, ते शिकले, त्यांना नोकऱ्या मिळायला लागल्या, ते आर्थिकदृष्ट्या सुस्थिर झाले, त्यांची घरंदारं बदलली, घरातले चलन बदलले

आणि मग त्यांच्यावर टीका व्हायला सुरुवात झाली. त्यांच्यातल्याच एका वर्गाने सुरुवात केली की हे 'डीबी' झाले. डीबी झाले म्हणजे 'दलित ब्राम्हण' झाले. आमचे विलास वाघ हे या परंपरेमधले एक फार मोठे विचारवंत आणि क्रांतिकारक प्रकाशक होते. ते दरवर्षी एक विशेष अंक काढत असत आणि एक वर्ष त्यांनी या 'डीबी' या विषयावर एक विशेष अंक काढलेला होता आणि काही प्रश्नावली दिलेली होती आणि त्या प्रश्नावलीमध्ये त्यांनी म्हटलेले होते की, 'दलितांचं ब्राम्हणीकरण होत आहे मोठ्याप्रमाणावर हे योग्य आहे की अयोग्य आहे?' माझं म्हणणं असं आहे की, 'ब्राम्हणीकरण होत आहे म्हणजे काय होत आहे नेमकं?' तर ब्राम्हणांना त्याच्यामध्ये कदाचित बरं वाटत असेल की, ब्राम्हणीकरण होत आहे म्हणजे आपल्यासारखे जरा जास्तीतजास्त लोक होत आहेत. तर त्याला एक प्रतिष्ठा मिळते आहे आणि प्रतिष्ठा मिळणे म्हणजे समाजामध्ये जास्त सुस्थिर होणे, मोठेपणा मिळणे, ते आर्थिक सुस्थिरतेमुळे असे होते आणि जिथे जिथे जो वर्ग हा शासक वर्ग असतो आणि आर्थिक सुस्थिर झालेला वर्ग असतो त्याचे अनुकरण बाकीचे आपोआप करत असतात.

दलितांचे ब्राम्हणीकरण होण्याची जी पद्धती आहे ते ब्राम्हणीकरण नसतं नुसत, आपल्यापेक्षा जे उच्च आहेत त्यांचे अनुकरण करणे. मग आमची जी ब्राम्हण मंडळी होती ती ब्राम्हण मंडळीसुद्धा ज्यावेळेला साहेबाची नोकर झाली, इंग्रज ऑफिसर ज्यावेळेला आले ते मग कलेक्टर असतील, गव्हर्नर असतील आणखीन कोणी असतील आणि त्यांच्या हाताखाली काम करणारी जी ब्राम्हण मंडळी होती, ती साहेबाचं अनुकरण करायला लागली. त्यामुळे आमच्या सगळ्यांच्या घरामध्ये खाली बसून स्वयंपाक करायची कट्टे नाहीसे झाले आणि उभ्यानी स्वयंपाक करायचे कट्टे सगळीकडे आले. खाली बसून पाट मांडून जेवण्याची पद्धती नाहीशी झाली आणि टेबलावर बसून जेवणाची पद्धती ही सुरु झाली ही कशामुळे झाली? तर या ब्राम्हणांचे 'साहेबीकरण' झाले असे मी म्हणते आणि आमच्या देशातून जसजसा साहेब गेला तसतसे या देशातल्या लोकांचे जास्तच साहेबीकरण होतय की काय? असा माझ्यापुढे आज प्रश्न पडतो आहे. कारण गेल्या दोनशे वर्षापूर्वीचे आता आमच्या घरातसुद्धा काय राहिले आहे? स्वयंपाक घर ते शौचालयापर्यंत

आणि अंगावरच्या सर्व कपड्यांपासून ते बैठकी पर्यंत! सर्वांचे साहेबीकरण झाले आहे. आमच्याकडे आजसुद्धा आमची बरीच मुलं परदेशामध्ये जातात आणि परदेशामध्ये गेल्यानंतर तिथल्या जीवनशैलीचं ते अनुकरण करतात. कारण त्यात एक प्रतिष्ठा आहे. त्यांना त्यांच्यामध्ये जर मिळून मिसळून रहायचं असेल आणि प्रतिष्ठा मिळवायची असेल तर त्यांचे अनुकरण करायला पाहिजे, त्यामुळे नेहमी आपल्यापेक्षा ज्याला प्रतिष्ठा मिळते आहे त्याचे अनुकरण करण्याकडे एक ओढा असतो. तर हे प्रमाणभाषेच्या बाबतीतच होत असते असे नाही तर 'प्रमाण' रहाणीमानाकडे जायला लागते आणि मग हे रहाणीमान सर्व पातळ्यांच्यावर येत असते. म्हणून लोकसंस्कृती आणि अभिजन संस्कृती याच्यातल्या सीमारेषा पुसट व्हायला लागतात बऱ्याचवेळेला. मग ग्रामीण भागातली मंडळी शहरीकरणाकडे जायला लागतात, त्यांचे अनुकरण करायला लागत असतात. ब्राम्हणी मध्यम वर्ग आणि राजघराणी, संरजामशाही राजघराणी यांच्यामध्ये जे मधल्या काळामध्ये जे द्वंद्व सुरु झाले त्यावेळेस उच्च कुलीन नेमकं कोण? अशाप्रकारचे प्रश्न निर्माण व्हायला लागलेले आहेत मग अभिजन प्रमाण लेखन आणि प्रमाणबोली यातला फरक जो होता तो ही सांगितला. आणि म्हणून प्रमाणबोलीबद्दल आणि प्रमाणभाषेबद्दल एकच एक अशाप्रकारचं विधान करता येणं हे जवळजवळ अशक्य आहे असे वाटते. जितक्या बोली जास्त तितकी प्रमाणभाषा ही जास्त समृध्द होत असते आणि म्हणून बोलीचे चलन मराठीमध्ये मोठ्याप्रमाणावर सतत चालूच राहते. प्रमाणबोली कितीही 'प्रमाणबोली' म्हणायचं म्हटलं तरीही ती प्रमाणबोली रहात नाही आणि मराठीमध्ये किंवा जगाच्या पाठीवरच्या कुठल्याही भाषेमध्ये 'बोली' या मोठ्याप्रमाणावर असतात. तशा मराठीमध्ये मोठ्याप्रमाणावर बोली आहेत. आता कालपरवाच एका मुलाने मराठीतल्या निरनिराळ्या बोलींमधला एक कथासंग्रह निर्माण केला. निरनिराळ्या बोली. आणि मग मराठीमध्ये किती बोली असाव्यात तीस-पसतीस बोलींच्यामधल्या कथा त्याने निरनिराळ्या शोधून काढल्या आणि त्या मराठीच्या बोली आहेत म्हणजे थोडासा प्रयत्न केला तर आपल्याला त्या सगळ्या समजू शकतात. त्याच्यामुळे बोलीमुळे प्रमाण मराठी भ्रष्ट होते का? असा एक प्रश्न निर्माण होतो. की ज्यावेळेला

बहुजन समाजातली माणसं निरनिराळ्या क्षेत्रात यायला लागली विशेषत: शिक्षणाच्या क्षेत्रात, राजकारणाच्या क्षेत्रात यायला लागली त्यावेळेला मध्यवर्ती पुणेरी बोलीवाल्या मंडळींना अस्वस्थता वाटायला लागली आणि ती अस्वस्थता कशासाठी वाटायला लागली की, त्यामुळे मराठी भाषा भ्रष्ट होते आहे! कारण आता ही बहुजन समाजातली माणसं ही शिक्षणाच्या क्षेत्रात येत आहेत, त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा खालावतो आहे. आजही ती तक्रार आहे बऱ्याच लोकांची, किंवा ही निरनिराळी मंडळी डॉक्टर होत आहेत, वकील होत आहेत त्यामुळे त्याचा दर्जा खालवतो आहे. जणुकाही जोपर्यंत उच्चवर्णीयांमधलीच माणसं शिकत होती तोपर्यंत दर्जा हा फार उच्च होता, असं लोक समजत होते की काय? ज्यावेळेला जुनं साहित्य आपण बारकाईने वाचू त्यावेळेस असे लक्षात येते की, शिक्षणाच्या क्षेत्रात काय किंवा इतर क्षेत्रात काय, आज जसे 'पाट्या टाकणारे' लोक आहेत, तसेच त्याकाळातही उच्चवर्णीय होते. नुसते पाट्या टाकणारे नाही परंतु ते स्वत: विद्वान असतील परंतु विद्यार्थ्यांना त्यांचे बोलणे कळत असेलच, त्यांचं शिकवणं कळत असेलच असे नाही.

वि. का. राजवाड्यांच्यासारखा विद्यार्थी, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे जे इतिहासाचार्य म्हणून प्रसिद्धीस आले. त्यांनी त्यांच्या वेळच्या महाविद्यालयातल्या, डेक्कन कॉलेजचे ते विद्यार्थी तिथे त्यांनी वर्णन लिहून ठेवलेले आहे, की तिथे आम्हाला जे देशी शिक्षक शिकवत होते, कुठल्याही विषयाचे त्यांचं शिकवणे आम्हाला काही कळत नव्हते पण युरोपियन मंडळी आम्हाला शिकवत होती ते अतिशय उत्तम तयारी करून येऊन आम्हाला शिकवत होती. आता त्यावेळेला डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकवणारे शिक्षक तर सगळे उच्चवर्णीयच असणार. महाविद्यालयातले किंवा न्यू इंग्लिश स्कूल मधले. सांगायचं तात्पर्य की, आमुक जातीचेच शिक्षक आले किंवा आमुक जातीचेच लोक आले की दर्जा खालावतो किंवा उंचावतो असे नाहीये. त्या त्या क्षेत्रामध्ये वेगळी वेगळी गुणवत्ता लागते आणि ती गुणवत्ता असेल तर तो दर्जा टिकत असतो, हे आपल्याला आजही दिसते. कारण ग्रामीण भागामध्ये अनेक दलित शिक्षकांच्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांचे कल्याण झालेले आपल्याला आजही विद्यार्थी सांगतात आणि आदिवासी भागांच्यामधले शिक्षक आजही आदर्श

शिक्षक म्हणून तिथे काम करताना दिसतात. त्यामुळे भाषेमुळे किंवा इतर जाती–जमातींच्या लोकांना जी तथाकथित अभिजात भाषा येत नाही म्हणून काहीतरी नुकसान होत आहे ही जर संकल्पना मध्यमवर्गीयांच्या मनामध्ये असेल तर ती चुकीची आहे. डॉक्टरच्याबाबतीतही तसेच किंवा इतर कुठल्याही पेशाच्याबाबतीमध्ये तसेच आहे. शेवटी हा नैतिकतेचा प्रश्न असतो. एक डॉक्टर नीतीमान असणे आणि अनितीमान असणे हे जुन्या काळामध्येही होत होते आणि नव्या काळामध्येही होत असणार त्यामुळे इंग्रजोत्तर काळातील मध्यमवर्गाच्या मनाने काही अपसमज निर्माण केलेले आहेत त्या अपसमजातून आपण बाहेर यावं, त्याशिवाय आपल्याला या प्रमाण लेखनाचासुद्धा नीटसा उलगडा होईल असे वाटत नाही.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट; लोकपरंपरा आणि अभिजन परंपरा याच्याबाबतीमध्ये एक स्पष्टीकरण की, लोकपरंपरा ही बहुजन समाजाची ही काहीतरी अडाणी लोकांची असा एक सर्वमान्य जो समज आहे, तर आपण पाहिले की लोकसाहित्य या शब्दासाठी जे निरनिराळे पर्यायी शब्द वापरलेले आहेत त्यात दुर्गाबाई भागवतांनी फोकलोअरसाठी 'लोकसाहित्य' हा शब्द रुढ केला, बाकीच्यांनी निरनिराळे शब्द वापरले होते. त्या गोमंतकामध्ये जो एक शब्द वापरला जातो तो मला मोठा अन्वर्थक वाटतो. लोकसाहित्याला तिथे 'लोकवेद' असे म्हटलेले आहे. आमच्या सरोजिनीबाई बाबरांनी ज्या स्त्रियांच्या ओव्यांचा संग्रह केलेला आहे त्याच्यासाठी त्यांनी नाव दिलेले आहे 'जन लोकांचा सामवेद' वेद म्हणजे ज्ञान. वेद म्हटले की आम्हाला फक्त ब्राम्हणी परंपरेतले चार वेद आठवतात आणि सगळं ज्ञान जे काही असेल, विद्वत्ता जी काही असेल ती त्या वेदांच्यामध्ये आहे. परत मला माझा अनुभव असा सांगावासा वाटतो की, या वेदांच्याबाबतीमध्ये सुद्धा मी लहानपणी ज्यांच्या सहवासामध्ये लहानाची मोठी झाले आणि ज्यांचा मला चांगला सहवास मिळाला ते विद्यानिधी सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव ज्यांनी चारही वेदांची भाषांतरे केलेली आहेत. तर त्यांनी अथर्व वेदाच्या प्रस्तावनेमध्ये म्हटलेले आहे की, 'अथर्व वेद हे जगाच्या पाठीवरचं पहिलं लोकसाहित्य आहे.' याला त्यांनी असं का म्हटलं? तर अथर्व वेदामध्ये ज्याला आपण लोकपरंपरेमधले तोडगे, शुभाशुभ कल्पना, उतारे पातारे हे जे सगळं असतं तर ते सगळं त्या

वेदाच्यामध्ये आहे, अथर्व वेदाच्यामध्ये आणि ते जणुकाही लोकपरंपेमधूनच आलेले आहे. हल्ली काळी जादू किंवा ब्लॅक मॅजिक म्हटलं जातं. खरं म्हणजे शुभ-अशुभ कल्पना, तोडगे हे जगाच्या पाठीवरचे सगळे लोक आचरणात आणत असतात आणि या शुभ-अशुभ कल्पना सर्वत्र असतात. 'काळी जादू' सुद्धा. मी गंमत म्हणून सांगते फक्त की, युरोपमध्ये म्हणजे इंग्लंडमध्ये १३ हा आकडा अशुभ मानला जातो. आता गंमत अशी होते की एका ठिकाणी जी शुभ किंवा अशुभाची कल्पना असेल तिचा प्रसार नकळत सगळीकडे होतो. तेव्हा युरोपमध्ये म्हणजे इंग्लंडमध्ये १३ हा आकडा अशुभ मानला जातो, त्याचे अनुकरण अनेकजण करीत आहेत. मी ज्यावेळेला इंग्लंडमध्ये गेले आणि हिथ्रोच्या विमानतळावर उतरले तेव्हा मी कुठेतरी वाचलेलं होतं की, तिथे १३ नंबरचं विमानाचं डेकच नाहीये आणि मग मी सबंध तो विमानतळ हिंडून पाहिले आणि खरोखरच १३ नंबर नाहीये तिथे. हा आता सगळ्यात प्रगत झालेला देश असं आपण म्हणतो, ज्या इंग्लंडचं आपण अनुकरण करत आलो, त्यादेशामध्येसुद्धा या शुभ-अशुभ कल्पना आजपर्यंत असतील, तर आपण काय करायचं? तर त्यामुळे त्या जगाच्या पाठीवर सगळीकडे असतात आणि अथर्ववेदाला जर 'लोकवेद' असं म्हटलेलं असेल चित्राव शास्त्रींनी ! तर ते सगळीकडेच आहे. मग ते तोडगे वगैरे फक्त अथर्ववेदामध्ये नाहीये. तर बाकीच्या वेदांच्यामध्येसुद्धा अशाप्रकारचे तोडगे खूप मोठ्याप्रमाणावर आहेत आणि त्याचे मी दोन चार उदाहरणं निरनिराळ्या लेखांच्यामधून दिलेली आहेत. 'लोकसाहित्याच्या पाऊलखूणां' पुस्तकामध्ये एक उदाहरण त्याचं खूप मोठं दिलेलं आहे की, सवतीबद्दलचा आकस ऋग्वेदामध्ये आहे, अथर्ववेदामध्ये तीच ऋचा आहे परत. म्हणजे एका वेदामध्ये जी ऋचा असेल ती दुसऱ्या वेदामध्ये पुनरूपात होताना आपल्याला अनेकदा दिसते, ऋचा काय आहे ती, सपत्नीनाशन सूक्त ही ती ऋचा! 'सवतीचं वाटोळं होऊ दे.' अशाप्रकारचा मंत्र. ऋचा म्हणजे मंत्र. आता अशाप्रकारे सवतीबद्दलचा आकस हे तुमच्या-माझ्या लोकपरंपरेमधून सारखंच चाललेलं असतं. 'सवतीचं भांडण आणि राळयाचं कांडण संपता संपत नाही' अशाप्रकारच्या म्हणी पण असतात तिथे. आता हे एका वेदामध्ये एक ऋचा म्हणून त्या ऋषीला का घालावसं वाटलं? असा माझ्यापुढे प्रश्न

आला. कारण एकीकडे आपण म्हणतो की, वेद काळामध्ये स्त्रियांना फार मोठे स्वातंत्र्य होते. हा आपला समज आहे, उच्चकुलीनांचा. आणि जर तिथे एवढे स्त्रियांना स्वातंत्र्य असेल आणि स्त्रियांना जर एवढा सन्मान असेल तर मग तिथे सवतीची कल्पना कशी आली? आणि ज्या समाजामध्ये सवत ही प्रथा चालू आहे तिथे स्त्रियांना सन्मान आहे असे म्हणायचे का? असे प्रश्न निर्माण होतात. असे प्रश्न आंधळेपणाने त्या परंपरेचा अभ्यास करणाऱ्यांच्या मनामध्ये येत नाहीत आणि बरं हे तिथेच होऊन थांबते का? मी जे सातत्याने म्हणत आहे की, 'अभिजन ते लोकं' हा एक सरळ प्रवाह आहे. अभिजनांच्यामध्ये ज्या धारणा आहेत, त्या तुमच्या-माझ्यामध्ये आजतागायत सरळ चाललेल्या आपल्याला दिसतात.

बंगालमध्ये आशापूर्णादेवी नावाच्या एक मोठ्या कादंबरीकार होऊन गेल्या. त्यांना ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळालेला आहे. त्या आशापूर्णादेवींची 'प्रथमप्रतिश्रुती' नावाची कादंबरी ही गाजलेली कादंबरी आहे. त्या प्रथमप्रतिश्रुतीमधली जी नायिका आहे, ती एक छोटी मुलगी आहे आणि अत्यंत निरागसपणाने ती सगळी वर्णनं करते आहे, ती तिच्या सासरी जाते आहे आणि सासरची वर्णनं करते आहे, त्या सासरी गेल्यानंतर तिला एक व्रत करावं लागतं, सगळ्या बायका करतात त्या नवरी मुलीलाही ते व्रत करावं लागत. आपल्याकडे कसं मंगळागौरी आहे, हरितालिका करतात तसे ते करावे लागते! मग व्रत काय आहे? तर त्या व्रताला विशिष्ट नाव आहे. 'सेंजुती व्रत' त्याचं नाव आहे. तर ते व्रत करावे लागते आणि ते व्रत करता करता एक मंत्र म्हणावा लागतो, ते व्रत म्हणजे असे की रांगोळी काढायचे, त्या रांगोळीमध्ये घरातल्या सगळ्या वस्तू बायकांच्या ज्या स्वयंपाक घरामध्ये लागतात. चूल असेल, उळतनं असेल, पळी असेल, झारा असेल, तवा असेल, ताटली असेल तर त्या रांगोळींने मुली काढतात आणि मग त्याच्या प्रत्येकीच्या पाठीमागे तिथल्या बोलीभाषेतले मंत्र म्हणतात, आता बोलीभाषेतले मंत्र म्हणजे काय? 'पळी पळी पळी, बसू दे सवतीची दातखिळी' असले ते मंत्र आणि हे सेंजुती व्रत असे त्याला नाव आहे. त्या सेंजुती व्रतामध्ये अशी एकएक वस्तू रांगोळीने काढायची आणि त्या बोलीभाषेतमधून त्या सवतीला एक शिवी घालायची आणि तिचं वाटोळं होऊदेत अशाप्रकारची इच्छा व्यक्त

करायची. आता ती छोटी मुलगी आहे तिच्या असं लक्षात येतं की त्या घरामध्ये तिचा एक दीर आहे आणि त्या दीराचं त्या सासऱ्यांनी दुसरं लग्न लावून दिलेलं आहे, पहिली बायको असताना आणि मग ती छोटी मुलगी विचारते, 'मग त्या पहिल्या वहिनीला काय वाटत असेल? तिने पण दुसऱ्या वहिनीला अशाच शिव्या घालायच्या का? ज्याला आपण 'स्त्रीवाद' म्हणू हा कसा हळूच आलेला आहे तिथे बघा. त्या सेंजुती व्रतामध्ये अशाप्रकारचं मग तिचं वाटोळं कसं होऊ दे, तिला गर्भ कसा न राहूदे, त्या गर्भाचं कसं वाटोळं होऊ दे हे त्या संस्कृत मंत्रात आहे. एकोणीसाव्या शतकाच्या शेवटी त्यांनी कादंबरी लिहिली त्यावेळेस ते व्रत चालू होते. आता त्याच्या पुढचा टप्पा आमच्या जात्यावर दळण दळणाऱ्या बायका, या जात्यावर दळण दळणाऱ्या बायका ह्या सवतीच्या नावानी खडे फोडताना त्या ओव्यांच्यामधून दिसतात आणि सवतीवर लेक देणारा बाप, नवरा, भाऊ या सगळ्यांना त्या दुषणं देताना दिसतात. म्हणजे एकीकडे वेदामधली ती ऋचा आणि दुसरीकडे लोकपरंपरेमधले हे व्रत, तिसरीकडे जात्यावर ओव्या म्हणणाऱ्या या बायका आणि चौथीकडे प्रत्यक्षात तुमचा माझा अनुभव जरी व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा झाला आणि काहीही झाले तरी कित्येक बायकांच्या पाठीमागची ही भीती संपलेली आहे का? नाही संपलेली अजून. कारण कुठल्याही क्षणी तो नवरा आपल्यावर दुसरी कोणीतरी सखी, मैत्रिण (सवत) आणू शकेल अशी एक सुप्त भीती त्या बाईच्या मनामध्ये असू शकते.

'आदिम ते अद्यतन्' हा जो प्रवाह आहे, परंपरेतला. बऱ्या वाईट सगळ्या गोष्टींची शोध घेणं हा एक माझा उद्योग आहे. आणि तो आपल्याला अनेकांना करता येतो आणि अनेकांनी तो केलेला आहे. हे करत असताना सबंध सामाजिकतेच्या पातळीवर आपल्याला असे दिसते की, अनेक देवदेवतांच्या बाबतीमध्ये या बहुजनांच्या देवता, या 'खालच्या लोकांच्या' देवता, या उच्चवर्णीयांच्या देवता वगैरे वगैरे म्हणतात. आता काय आहे की, दर खेपेला असे असतच असं नाही. उदा. खंडोबा सारखा देव किंवा रेणुके सारखी देवी हे कुळाचे मूळ कुळदेव हे भटक्या जातींपासून उच्च जातीपर्यंत असतात. पण हे सर्वच कुळदेवतांबाबत नसते. पुष्कळदा काय होते की, सर्वसामान्य माणसांच्या ज्या देवता आहेत, त्या देवता अतिशय लोकप्रिय

असू शकतात. नुसत्या लोकप्रिय असतात असे नाही, त्यांच्या जत्रा यात्रा मोठया प्रमाणावर भरतात. जत्रा–यात्रा मोठया प्रमाणावर भरल्या की काय होते की त्या देवता स्थानांना उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर मिळायला लागतं. मग अशावेळेला पहिल्यांदा जो उच्चवर्णीय समाज असतो तो उच्चवर्णीय समाज त्या देवतेला पहिल्यांदा हीणकस मानायचा प्रयत्न करतो, की ती कशी टाकाऊ आहे, ती शूद्र लोकांची देवता आहे, तरीसुद्धा लोकांच्यामधून तिची लोकप्रियता कमी होत नाही, मग काय करायचं? तर आपण त्याच्यात शिरायचं. आणि मग आपणही त्या देवतेची उपासना करायला लागायचं आणि त्या देवतेला उचलून धरायला लागायचे, त्याला 'उन्नयन प्रकिया' असे म्हटलेले आहे. एम. एन. श्रीनिवासन नावाचे एक समाजशास्त्रज्ञ होते, त्यांनी म्हटलेले आहे की, 'भारतामध्ये ही प्रक्रिया अखंड चालत आलेली आहे आणि ती संस्कृतीच्या सर्व अंगांत चालत आलेली आहे. म्हणजे एखादी चाल, रीत, रूढी या सगळ्यांच्या बाबतीमध्ये पहिल्यांदा तिला हिणकस मानायचा प्रयत्न करायचा, उच्छेद करायचा प्रयत्न करायचा आणि उच्छेद होत नाही म्हटले की तिला उचलून धरायचे आणि तिचा स्वीकार करायचा... तिचा स्विकार केला की काय होते, त्याच्या उपासनेमध्ये आपल्याला शिरता येते आणि त्या उपासकांच्यामधले जे महत्त्वाचे स्थान आहे ते उच्चवर्णीयांना पटकावता येते. असे कितीतरी मंदिरांच्याबाबतीत आणि देवतांच्याबाबतीत आपण बारकाईने अभ्यास केला तर आपल्याला दिसते.

एक खूप मोठं उदाहरण आपल्या सगळ्यांना माहिती असेल की, 'गणपती ही देवता' ही मुळामधली आदिम समाजामधली उग्र देवता. मुळात गणपती विघ्नकारक आहे त्याला 'विघ्नहारक' केला आणि या देवीप्रसाद चटोपाध्याय यांच्या ''लौकायत'' पुस्तकाचे एक सुलभ असे मराठीकरण स. रा. गाडगीळांनी 'लोकायत' याच नावाने केलेले आहे. त्याच्यात ही सगळी वर्णने केलेली आहेत. तेव्हा सबंध संस्कृतीमध्ये अभिजन मंडळी ही लोकपरंपरेतल्या अनेक फायद्याच्या गोष्टी उचलतात. त्या देवता उचलतात, भाषा उचलतात, पोशाख उचलतात, चालीरीती उचलतात आणि दागिने उचलतात...काय उचलत नाहीत. आणि मग त्याला एक प्रतिष्ठेचं स्थान देत असतात. याची कितीतरी उदाहरणे आपल्याला सांगता येतील.

माझ्या अनुभवातले एक छोटसं उदाहरण सांगते. आमच्या कुळदेवते संबंधी आमच्या आईने सांगितले होते की, आपली कुळदेवता फिरंगाई नावाची देवी आहे. आता ही फिरंगाई देवी आली कुठन, नाव सुद्धा बघा हा तिचं. फिरंगाई. ती दौंडच्या जवळ कुरकुम नावाच्या गावामध्ये ती फिरंगाई देवी आहे. तर मग आमच्या भावाचं लग्न झाल्यानंतर आई म्हणाली की तू त्यांच्याबरोबर जा. त्यांना काही कळत नाही. आता मला तरी कुठे माहित होतं ते फिरंगाई देवी वगैरे. आम्ही आपले गेलो दौंडला आणि मग तिथल्या कुरकुमला गेलो. मला भटांनी दाखवलं एक खूप मोठं मंदिर पेशवाई पद्धतीचे, दगडी बांधकाम केलेले, छानसं सजवलेलं आणि तिथे देवीची अतिशय चांगली मूर्ती, बाजूला ते शंकराचं देऊळ. ह्या देवीची पण मूर्ती त्या ठिकाणी होती. ती मूर्ती पाहिली आणि मी म्हटले ही जर लोकदेवता आहे. (कारण आमची अक्कल हे दुसरं काहीतरी वाचून तिकडे धावणारी.) मी म्हटले एवढी सुबक मूर्ती आणि एवढे सुंदर देऊळ हे लोकदेवतेचं कसं? कारण लोकदेवता म्हणजे आदिम स्त्री देवता विशेषत: या अनघड तांदळ्याच्या स्वरूपामध्ये असतात. म्हणजे ओबडधोबड अशाप्रकारचा तो दगड असतो आणि मग त्याला शेंदूर लावून नाक, डोळे वगैरे असं काहीतरी अलंकार वगैरे सजवलेले असते, माणसांनी आपल्या कल्पनेप्रमाणे आणि अनघड तांदळा कुठल्यातरी देवळीमध्ये ठेवलेला असतो. त्याचे उपासक हे सहसा ब्राम्हण नसतात. जातीपातींची जी कोंडाळी आहेत आपल्याकडे ती फार मोठी विचित्र आहेत त्यामुळे मी ते चौकशी केली, की ही मूर्ती पहिल्यापासूनची आहे का? आमुक आहे का, तमुक आहे का? कारण शंकराचा पुजारी गुरव, त्या देवीचा पुजारी एक ब्राम्हण होता. मी म्हटलं हा गुरव आहे, इकडे हा ब्राम्हण आहे, हे दोघेजण एकत्र कसे काय नांदतात? तर मी म्हटले या देवीचे मूळ ठाणं दुसरीकडे कुठे आहे का? मग त्यांनी मला सांगितलं ती एक बाई होती, ती म्हणाली, 'आहे ना! त्या टेकडावर आहे.' मग भावाला म्हटलं चल. ते कोणी यायला तयार नाही, म्हणे 'आता झाले देवीचे दर्शन, म्हटलं तुम्ही करा मी जाते', मी त्या टेकडीवर गेले, त्या टेकडीवर एक घुमटी होती आणि त्या घुमटीच्या आत ते एक अनघड तांदळा होता आणि तिथे एक बाई बसलेली होती. ती श्रमकरी वर्गातली बाई होती,

तिच्या पोशाखा बिशाखावरनं. आणि तिला मी म्हटले की, हे काय आहे? ती म्हणाली, 'हीच न्हवका फिरंगाई! हे मूळ ठाणं आहे आणि ते बामणांनी पळवलेलं ठाणं आहे' म्हणाली. मग म्हटलं, 'तुम्ही कोण आहात आजी?' मी मातंगी नाहीकागं आवशे, तिला काय आपली जात पात सांगायला काही शरम वाटली नाही. ती म्हणाली मी मातंग समाजाची बाई आहे आणि मुळामध्ये ही आमची देवी आहे आणि ती बामणांनी तिथं पळवली आणि तिथं त्याला बक्कळ पैसे मिळायला लागले म्हणाली आणि आता इथे या देवीच्या दर्शनाला कुणीच येत नाही, तुमच्यासारखीच अशी एखादी बाई येते नाहीतर कोणी येत नाही. एखाद्या देवतेचं उदात्तीकरण करून ती देवता आणि तिच्या उत्पन्नाची स्थानं ही आपल्या स्वाधीन करून घेणे, हा एक संस्कृतीच्या प्रवासातला मोठा टप्पा आहे आणि 'लोकायत' मध्ये तो देवीप्रसाद चटोपाध्यायांनी आणि स. रा. गाडगीळांनी खूप विस्तारांने मांडलेला आहे. त्यातला एक माझा छोटासा अनुभव फक्त सांगते की, या लोकमंदिरांचे मग जीर्णोध्दार होतात, कोकणामध्ये अशा आपल्याला बऱ्याच देवता दिसतील की ज्या ओबडधोबड होत्या एकेकाळच्या आणि मग त्यांचे जीर्णोध्दार केलेले आहेत आणि ते जीर्णोध्दार करताना त्या मंदिरातलं मंदिरपण पूर्ण नाहीसे होऊन माझ्या भाषेमध्ये त्याच्या 'बाथरुमा' बनवलेल्या आहेत म्हणजे टाईल्स वगैरे लावलेल्या आहेत आत आणि अशा त्याला जीर्णोध्दार केलेला आहे.

आणखीन एक महत्त्वाची गोष्ट की लोकपरंपरेतल्या काही गोष्टी आपल्या स्वाधीन करून त्याचे विपरीतीकरण हे अभिजन परंपरा बऱ्याचवेळेला कशी करते. अभिजात अभिजात ज्यावेळेला म्हणत असतो आपण त्यावेळेला ही अभिजात अशाप्रकारची संस्कृती नेमकं काय काय करते? आणि अभिजन परंपरा नेमकं काय काय करते? आपल्या लोकपरंपरेमध्ये देवतांचे निरनिराळे गजर असतात, म्हणजे जयजयकार असतात. त्या उत्सवाच्या काळामध्ये वगैरे किंवा एरव्हीसुद्धा, भक्त ईष्ट देवतेचा जयजयकार करतात. जेवायची पंगत बसली की कुणी कुठलातरी श्लोक म्हटला की मग शेवटी 'पार्वतीपते हर हर महादेव', विठ्ठलाचं भजन करायला लागलं की – 'विठ्ठल रखुमाई', रामाचं भजन करायला लागलं की – 'सीताकांत स्मरण जय जय राम' आता याठिकाणी जे सगळे गजर आहेत, याच्यामध्ये त्या देवतेच्या दांपत्याचा

उच्चार आहे सगळीकडे. म्हणजे पार्वती आणि मग तिचा पती हर हर महादेव आहे, सीतेचा पती श्रीराम आहे, रूक्मिणीचा पती विठ्ठल आहे असे कितीतरी आहेत आता, असे गजर जर शोधून काढायचे म्हटलं तर खूप मोठ्याप्रमाणावर आहेत, आता या सगळ्या देवतांच्यामध्ये नुसत्या एकेरी देवतांचा गजर कुठे आहे का? तो आता अलीकडे सुरू झालेला आहे. एका देवाचा ते आपल्याला माहिती आहे आणि उत्तरेकडेसुद्धा तुलसीदासांनी 'तुलसी रामायण' लिहिलं त्यावेळेस तुलसीदासांच्या परंपरेमध्येसुद्धा 'सीया वर रामचंद्र की जय' अशाप्रकारचा तो गजर होता. आपल्याकडे 'सीताकांत स्मरण जय जय राम' असा आहे तो. आणि याठिकाणी आता एकीकडे त्या स्त्राळ देवतेचा उच्छेद करुन टाकलेला आहे. असे आपल्याला अनेक ठिकाणी दिसते, या ठिकाणी स्त्रियांचा सन्मान होतो का? असा हा प्रश्न आहे. तेव्हा अभिजन परंपरा ही उदात्त परंपरा आहे, उच्च आहे, सूसंस्कृत आहे असे जे म्हटले जाते त्याला बाध देणाऱ्या अशा अनेक गोष्टी मला या संस्कृतीच्या प्रवासामध्ये प्रत्यक्ष आचरणामध्ये अनेक पातळ्यांवर दिसतात. देवतांच्याही पातळ्यांवर दिसतात, आचरणामध्ये दिसतात. म्हणून लोकसंस्कृतीचा विचार करीत असताना आणि अभिजन संस्कृतीचाही विचार करत असताना तो एकेरी विचार करता येत नाही. त्याच्या पाठीमागे असलेली 'anthropology' म्हणजे मानववंश कसा चालत आलेला आहे. ते पहावं लागतं. जसं त्या सवतीच्याबाबतीतही सांगितले की, काळ बदलत आला, उत्पादनाची साधने बदलत आली पण तरीसुध्दा काही लोकांच्या श्रद्धा किंवा चालीरीती रूढी या तशाच राहतात आणि काही अभिजनांच्या – म्हणजे सत्ताधारी व संपत्तीधारी लोकांच्या हिताच्या सोयीने बदलल्याही जातात. अशा अनेक बाबतीमध्ये आपल्याला दिसते. समाजशास्त्राचा विचार त्या ठिकाणी करावा लागतो आणि या समाजशास्त्रात जाती–पाती, त्यांचे तिढे दिसतात. अर्थशास्त्राचाही विचार करावा लागतो. लोकसंस्कृतीमध्ये विचार करत असताना आजपर्यंत अर्थशास्त्राचा विचार कुणीही केला नाही, माझ्यामते, तो अतिशय महत्त्वाचा विचार आहे. कारण आर्थिक स्तराशीच तुमचं सगळं जीवन बांधलेलं असते म्हणून आर्थेत्पादनाची साधने जशीजशी बदलतात तसतसं माणसाचं जीवन बदलतं हे मार्क्सनी सांगितले आहे, हे अर्थशास्त्रातले तत्वं हे सगळं खरं

आहे. परंतु नुसतं तेवढंच नाहीये की, आर्थेत्पादनाची साधने, त्याच्यावरची मालकी आणि मी त्याला आणखीन एक मुद्दा जोडते त्याच्या विनिमयाचे अधिकार! विशेषत: स्त्रियांच्याबाबतीमध्ये बायका अर्थेत्पादन जन्मभर करीत आलेल्या आहेत म्हणजे अगदी रानात शेतात काम करणाऱ्या, घरकाम करणारी बाईसुद्धा हे अर्थेत्पादनच करत असते. परवा एक गंमतशीर असा विनोद आला होता आणि डाव्या चळवळीतल्या बायकांनी तर हा मुद्दा मांडलेलाच आहे. पण ज्या घरगुती काम करतात म्हणजे गृहिणी ज्याला आपण म्हणू ज्या बाहेर जाऊन नोकरी चाकरी काही करत नाहीत आणि मग त्या पैसे मिळवत नाहीत म्हणून स्वत:ला कमी मानतात. घरातले लोकही तिला कमी दर्जाची मानतात की, 'बायको काय करते?' 'काही नाही घरातच असते.' बाईला विचारले, 'तू काय करते?' 'काही नाही घरातच असते.' मग त्या डाव्या चळवळीतल्या बायकांनी हे विचारायला सुरूवात केली, घरातला स्वयंपाक कोण करत? 'मीच करते!' स्वयंपाकाला जर तू बाई ठेवली तर किती पैसे घेतील? इतके-इतके घेतील. असं करत करत, कपडे कोण धुतं? मीच धुते! मग कपडे धुवायला बाई ठेवली तर इतके जातील, भांडी घासायला? इतके जातील. मग हे सगळे पैसे जर तू वाचवत असशील किंवा बाहेर देत नसशील तर तू काय करते? 'To Save money is to earn Money' अर्थशास्त्रातले जे पुढचे तत्व आहे की, 'पैसे वाचवणे म्हणजे पैसे मिळवणे' हे बायकांच्या लक्षातच आले नाही. अर्थशास्त्र जे आहे तिच्या जगण्याच्या पाठीमागचे आहे हे तिच्या लक्षातच आले नाही. म्हणून अर्थशास्त्राचा विचार हा सर्वात महत्त्वाचा विचार आहे असे मला वाटते. म्हणून संस्कृतीचा अभ्यास करीत असताना भले ती अभिजन संस्कृती असू देत की लोकसंस्कृती असू देत तिचा सगळा प्रवास कसा कसा झालेला आहे. आदिम अवस्थेपासून ते आजपर्यंत म्हणजे 'anthropology' मानववंशाची समाजव्यवस्था कशी कशी बदलत आलेली आहे म्हणजे समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि बाकीची शास्त्रे या सगळ्यांचा समन्वय केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने संस्कृतीचा अभ्यास करता येत नाही. विशिष्ट मंत्र तंत्र आणि देवदेवता म्हणजे संस्कृती असत नाही. माणसाची जगण्याची जी रीत आहे आणि जगण्यासाठी आवश्यक असलेली जी सर्व साधने आहेत ती मिळून संस्कृती

होते. लोकसाहित्याची व्याख्या आपण पाहिली तर 'साहित्य' – साहित्य म्हणजे साधनं! तेव्हा लोकजीवनाच्या जडण-घडणीच्यासाठी असलेली जी सगळी साधने भले ती आदिम अवस्थेतील असू देत, अनक्षर असू देत, ग्रामीण असू देत, शहरी असू देत, जुनी असू देत, नवीन असू देत ही सगळी कायम आहेत आणि या सगळयाचा विचार केल्याशिवाय आपल्याला त्या संस्कृतीचा, त्या समाजाचा, त्या व्यक्तीचा विचार करता येत नाही. म्हणून हा सगळा विचार करत असताना अनेक संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात किंवा अनेक ज्ञानशाखांचा आपल्याला विचार करावा लागतो. म्हणजे त्याला अभिजात मराठीत अंतरज्ञानशाखीय 'Interdisciplinary Study Approach' म्हणतात. तेव्हा 'Interdisciplinary Study Approach' घेतल्याशिवाय कुठल्याही संस्कृतीचा पूर्णपणे विचार करता येत नाही. भले ती अभिजन संस्कृती असू देत किंवा लोकसंस्कृती असू देत. लोकसंस्कृतीमधून अभिजन संस्कृती ही क्रमाक्रमाने उन्नत होत गेलेली म्हणा किंवा उसनवारी करत घेतलेली म्हणा. ती उसनवारीच करत गेलेली आहे. आणि एका विशिष्ट जाती-जमातीला आदर्श ठेवणे हे तर अशक्यच आहे. कारण या सर्व गोष्टी करत असताना सर्व जाती-जमातींचे उद्योग, व्यवसाय, रहाणीमान, त्यांचं खाणंपिणं, त्यांचे हवामान, इतिहास, भूगोल या सगळयाचा विचार करावा लागतो की, माणसाचं जगणं हे काही तुमच्याजवळ असलेले केवळ पैसे ठरवत नाहीत. तुम्ही कुठल्या प्रदेशात राहता, तिथे उत्पादन काय होते, ती उत्पादने तुमचे राहणीमान ठरवत असते, तुमचं खाणंपिणं ठरवत असते, तुमचे कपडेलत्ते ठरवत असते. हा सगळा व्यापक विचार केल्याशिवाय ज्यांना आज आपण अभिजात अभिजात असे म्हणतो आहोत ते अभिजात म्हणजे नेमकं काय आहे? लोकसंस्कृतीचा हा प्रवास लक्षात घेतल्याशिवाय 'अभिजात' म्हणजे काय? हे ही नेमकं कळेल असे मला वाटत नाही. म्हणून या अभिजन संस्कृतीमध्ये किंवा इतर काळामध्ये या सगळ्याच विचार करणाऱ्या काही बाबी संस्थात्मक पातळीवर निर्माण व्हायला पाहिजेत.

त्याच्यासाठी काही सूचना कराव्याशा वाटतात. म्हणजे मराठी भाषेला जो अभिजात दर्जा मिळालेला आहे त्याच्यामुळे काही कोटी रुपये वगैरे मिळणार आहेत त्याच्यातून काय व्हायला पाहिजे? तर ज्या एका प्रदेशामध्ये

ज्या निरनिराळया भाषा चाललेल्या आहेत म्हणजे महाराष्ट्र घेतला तर नुसती मराठी तिथे नाहीये तर अनेक बोली तिथे आहेत. त्या अनेक बोलींचा अभ्यास करणारी अशी एक संस्था पाहिजे, इथे सीमाप्रदेश आहेत दोन भाषिक त्या सीमाप्रदेशामध्ये दोन्ही भाषांची शाळा, महाविद्यालये आणि शिक्षणसंस्था पाहिजेत म्हणजे कन्नड–मराठी हा जो सीमाप्रदेश आहे त्या मराठी प्रदेशामध्ये कन्नड बोलणारे बरेच लोक असतील, तिकडच्या कन्नड भाषिकांमध्ये भौगोलिक कन्नड रेषा जी असेल तिथे मराठी बोलणारी जी मुलं असतील त्या मराठी बोलणाऱ्या मुलांची शिक्षणाची सोय व्हायला पाहिजे, म्हणून त्या सीमाप्रदेशांच्यामध्ये उभय भाषांची शिक्षण व्यवस्था शालेय स्तरावर, महाविद्यालयीन स्तरावर आणि संशोधनाच्या स्तरावरही व्हायला पाहिजे. त्यांच्या सोयी व्हायला पाहिजे आणि त्यांच्यासाठी शासनाने व्यवस्था करायला पाहिजे. म्हणजे हा लोकसंस्कृतिक अनुबंध सीमाप्रदेशातला आहे तो भांडणापेक्षा, संघर्षापेक्षा तो संवादातून मिटायला पाहिजे आणि अभ्यासातून तो संवाद शक्य होईल हे होऊ शकते. असे झाले तर वर्षानुवर्षे भिजत पडलेले भाषावार सीमांचे प्रश्न सुटणे सुलभ होईल. म्हणजे भारतामध्ये राजस्थानमध्येच हा छोटासा प्रयोग झालेला आहे, दक्षिणेकडे मद्रासला तमिळनाडूच्या भाषेच्या प्रदेशामध्ये म्हैसूर विद्यापीठाची 'मानस गंगोत्री' नावाची विद्यापीठाचीच एक शाखा आहे. तिथे लोकसंस्कृतिक विभाग हा स्वतंत्र आहे आणि त्या ठिकाणी लोकसंस्कृती हा विषय घेऊन पदव्युत्तर शिक्षण घेता येते. म्हणजे एम.ए., पीएच.डी या पदवी लोकसंस्कृतिक विषयात घेता येतात. तिथे त्याला 'लोकवेद' विभाग असेच म्हटलेले आहे. तिथे म्युझिअम (वस्तुसंग्रहालय) आहे. अतिशय सुंदर अशाप्रकारचं म्युझिअम/ वस्तुसंग्रहालय दोनही प्रकारच्या संस्कृतींचे दर्शन घडवणारे असे आहे. केरळामध्ये त्रिवेंदमला अशाप्रकारचे एक वस्तुसंग्रहालय आहे की, तिकडचे सांस्कृतिक अनुबंध सांगणारे अशाप्रकारची वस्तुसंग्रहालये आहेत. तेव्हा भाषावार प्रांतरचना जरी झालेली असली तरी सीमाप्रदेशामध्ये उभय भाषामध्ये शाळांची सोय पाहिजे, महाविद्यालयांची सोय पाहिजे, संशोधनाची सोय पाहिजे आणि मुख्य म्हणजे वस्तुसंग्रहालयही पाहिजे आणि तो अभ्यास पुढे चालत रहावा. तिसरी गोष्ट 'ग्रंथ प्रकाशन' हा मोठ्या प्रकारचा संशोधन

प्रकल्प असावा त्या त्या उभय भाषिक प्रदेशामध्ये कारण आपला देश हा विविधतेने नटलेला आहे वगैरे असे आपण भाषणामध्ये बोलतो तर ही जी विविधता आहे ती विविधता अभ्यासपूर्णरीतीने जास्त विकसित करणे म्हणजे संघर्षापेक्षा संवादातून ते करण्यासाठी अशाप्रकारच्या संशोधनात्मक ग्रंथ त्या त्या ठिकाणी जे निर्माण झालेले असतील ते ग्रंथ प्रकाशित व्हावेत, नवीन प्रकाशनाला प्रेरणा मिळावी म्हणजे 'अभ्यासवृत्ती' ज्याला म्हणता येईल ती देता यावी. जे जुने विलुप्त झालेले जे ग्रंथ आहेत म्हणजे, जसे महाराष्ट्रामध्ये 'लोकसाहित्य समिती' होती. त्यांनी प्रकाशित केलेले ग्रंथ आहेत. पुढे ते सगळं बंद झाले आणि ते आता ग्रंथच मिळेनासे झालेले आहेत आम्ही साहित्य संस्कृती मंडळाकडे मागणी केली आणि त्यांनी सांगितले असे काही ग्रंथ असतील तर आम्हाला सांगा, आम्ही प्रकाशित करु. ते साहित्य संस्कृती मंडळ चार ग्रंथ प्रकाशित करेल कदाचित. परंतु कायमसाठी ती लोकसाहित्य संशोधन समिती होती तशाप्रकारची एखादी संस्था या प्रत्येक प्रदेशामध्ये निर्माण व्हायला पाहिजे.

सगळ्यात महत्त्वाची गोष्टं म्हणजे विद्यापीठांच्यावर दिवसेंदिवस शासकीय बंधने जास्त येत आहेत. म्हणजे कुलगुरूंच्या नेमणुका, कुलगुरूंनी नेमकं काय करायचे? याचे आदेश शासन स्तरावरून येत आहेत. मी ज्यावेळेला विद्यापीठाशी संबंधित अशा व्यक्तींशी बोलते त्यावेळेस त्यांचे म्हणणे असे आहे की, विद्यापीठांच्यावर शासनाने काय करावे आणि काय नाही याची बंधने घालू नयेत. एखादा शासकीय आदेश पटकन येतो आणि अमुक दिवशी, अमुक दिवस साजरा करा हे शासनाने सांगण्याची गरज नाही, त्या विद्यापीठांना ठरवू देत. ती विद्यापीठे ज्या प्रदेशात आहेत त्या विद्यापीठांचे अग्रक्रम ज्याच्यासाठी आहेत, त्या क्षेत्रामधली जी मंडळी असतील त्यांना महत्व कशाला द्यायचे आणि कशाला नाही ते त्या विद्यापीठांना, कुलगुरूंना, तिथल्या विभाग प्रमुखांना ठरवू देत आणि त्यांच्यावर शासकीय बंधने, विशेषत: मध्यवर्ती शासकीय बंधने नसावीत! किमान बंधने असावीत. अशाप्रकारची मागणी विद्यापीठांच्याकडून होते आहे. आणि म्हणून ज्ञानक्षेत्रातले जर निरनिराळे प्रयोग निरनिराळया ठिकाणी व्हावेत आणि ज्ञान जास्त मोकळे व्हावे असे वाटत असेल तर शासकीय बंधने ही किमान असावीत.

आंतरज्ञानशाखीय संशोधनासाठी प्रत्येक विद्यापीठामध्ये एक विभाग असावा की जो कुठेही नाही. किंबहुना ज्याला आपण मानव्यशाखा आपण म्हणतो त्या मानव्यशाखांचे विभाग दिवसेंदिवस संकुचित होत आहेत सगळ्याच विद्यापीठात. मानवी जीवन हे जास्त निरामय रहायचे असेल तर मानव्य शाखांच्यामधले अभ्यास हे जास्त बारकाईने आणि जास्त संवेदनशीलतेने व्हायला पाहिजेत ते विभाग बंद न होता ते जास्त विकसित कसे होतील याच्यासाठी त्यांना मोकळीक देणे हे महत्त्वाचे आहे असे वाटते. तेव्हा अशा काही महत्त्वाच्या सूचना ज्या संमेलनाच्या निमित्ताने, अनेकांशी पूर्व संवाद साधल्यानंतर एक निवृत्त शिक्षक म्हणून, एक समाज घटक म्हणून, एक मराठी भाषक म्हणून मला आवर्जून कराव्याशा वाटतात.

या निमित्ताने मला बऱ्याच गोष्टी मांडण्याची इथे संधी मिळाली आणि त्याची अंमलबजावणी योग्य त्या पातळीवर दखल घेऊन होईल अशी अपेक्षा करते, सगळ्यांना धन्यवाद देते आणि थांबते.

***